

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Обороздатність Генуезької Газарії у XIII - XV ст.»

Виконав: студент VI курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності):

032 «історія та археологія»

Спиридончук Богдан Олександрович

Керівник: к.і.н., доц.

Д'ячков Сергій Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц.

Литовченко Сергій Дмитрович

Зміст

Вступ [2-6]

Розділ 1. Інформаційна база дослідження

1.1. Історіографія [7-21]

1.2. Джерельна база [21-29]

1.3. Методологія та методи [30-31]

Розділ 2. Оборонна справа «стовпів» Генуезької Газарії: Кафи, Солдайї та Чембало

2.1. Особливості формування фортифікаційних укріплень на південному березі Криму

2.1.1. Кафа від початку існування до оформлення першої лінії оборони (сер. 2 пол. XIII – сер. XIV ст.) [32-41]

2.1.2. Період розквіту оборонної справи Кафи, Солдайї та Чембало (2 пол. XIV – сер. XV ст.) [41-50]

2.1.3. Зміни напрямків розвитку оборонної справи генуезців в Криму напередодні османського вторгнення [50-61]

2.2. Особливості складу та утримання постійних гарнізонів у фортецях [61-74]

Розділ 3. Генуезькі фортеці та опорні пункти у Причорномор'ї за межами Криму

3.1. Генуезькі міста північно-східного побережжя Чорного та Азовського морів [75-92]

3.2. Володіння лігурійців на північно-західному узбережжі Чорного моря [92-97]

Висновок [98-100]

Додатки [101-110]

Список використаних джерел та літератури [112-132]

Список умовних скорочень [133]

Резюме [134]

Вступ

Актуальність проблеми.

Сучасні дослідники історії Генуезької Газарії вслід за свідченнями епістолярних джерел 1475 р.¹, центральною темою яких було завоювання Кафи османами, зазвичай одноголосно стверджують, що причиною поразки міста, а з нею і кінця всієї колоніальної мережі лігурійців в Північному Причорномор'ї, є внутрішні протиріччя між латинянами та етнічними «меншинами», високий рівень корупції серед їх адміністративного управління, а з тим – фактична деморалізації не тільки гарнізону міст, а й потенційних його захисників з ополчення. Тим не менш у мене виникли питання, а чи готовими були ці міста дати відсіч османській загрозі з точки зору їх фактичної обороноспроможності? В якому стані були постійні гарнізони цих поселень? Врешті-решт чи відповідали лігурійські укріплення умовам ведення війни, що склалися у XV ст., з активним застосування артилерії, якою так славилися в цей час османи? Можливо відповіді на ці питання дадуть нам змогу дещо по-іншому поглянути на рокові для Генуезької Газарії події 1475 р. та віднайти нові причини, а також переломні моменти їх виникнення, що негативно вплинули на обороноздатність того чи іншого укріпленого поселення лігурійців.

Об'єкт та предмет дослідження.

Згідно з актуальністю проблеми дослідження, об'єктами мого дослідження є генуезькі міста, які були розташовані в межах території, що носила середньовічний топонім Газарії. Серед них у роботі були освітлені Кафа, Чембало та Солдайя – тріада, яка без перебільшень, була основною опорою лігурійської присутності в Північному Причорномор'ї, а також менші опорні

¹ Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонатария папского, с донесением в 1475 году, что Каффа взята турками.... // ЗООИД. О. 1894. № 17. 4. С. 1-2.; Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море (пер. с итал. на рус.) // Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. Симф. 1911. № 45. С. 14-15.; Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки // Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6, № 4. С. 829-854.

пункти північно-східного та північно західного узбережь Чорного моря: Воспоро, Матрега, Мапа, Ло-Копа, Тана, Монкастро, Лікостомо та Кілія.

Головними предметами дослідження є їх оборонна інфраструктура, її фінансове забезпечення, основні вектори оборонного зодчества, географічні та геополітичні умови, що їх формували, гарнізони та їх озброєння, військова ієрархія, залученість місцевого населення в обороні, і навіть стан прибережного флоту.

Хронологічні межі дослідження.

Хронологічні межі, на відміну від моєї попередньої роботи були розширені за рахунок залучення нових об'єктів дослідження. Таким чином нижня межа залишилася без змін, тобто 1275 р., що відповідає найбільш ймовірному на даний момент граничному датуванню заснування Кафи – міста з якого власне і бере свій початок Генуезька Газарія. Верхня ж межа здвинулась далі і замість відмітки в 1475 р., коли лігурійські колонії в Північному Причорномор'ї зустріли свій кінець під тиском османського вторгнення, тепер стала дата завоювання османами північно-західних генуезьких поселень таких як Монкастро, Лікостомо та Кілія, тобто 1484 р. І хоч технічно ці міста вже приблизно з першої половини XV ст. не були підконтрольні лігурійцям, втім в їх основі також лежало генуезьке оборонне зодчество чорноморського регіону, а тому важливо було б зрозуміти, чого саме, наприклад, не вистачало Кафі, що мало вже молдовське на той момент Монкастро.

Територіальні межі дослідження.

Як вже згадувалося у пункті про об'єкти дослідження, щоправда дещо з іншою метою, територіально дані наукові пошуки в широкому розумінні обмежуються територією, що в Середньовіччі мала назву Хазарія. Це зазвичай ті території Північного Причорномор'я, котрі належали Золотій Орді в XIV ст., на період якого припадає найбільш активна фаза генуезької колонізації в регіоні. Південно-західною межею Золотої Орди є лівий берег Дунаю, де були

розташовані Кілія та Лікостомо, на північний-східний від них, на правому березі Дністерського лиману знаходилося Монкастро, тобто сучасний Білгород-Дністровський, на Кримському півострові нас найбільше цікавить південне (Чембало, Солдайя та Кафа) та південно-східне побережжя (Воспоро), далі на схід через Керченську протоку, на Таманському півострові нас цікавить Матрега, на південний схід від якої знаходилася Мапа, а на північний схід Ло-Копі і далі на північ – Тана.

Варто також чітко розуміти, що не є частиною даного дослідження сукупність генуезьких колоній, що виникли в межах Візантійської імперії, як от генуезькі Пера та Галата на європейському боці Константинополю – їх та багато інших італійських колоній в історіографії прийнято називати Латинською Романією. Те ж побережжя Кримського півострову в другій половині XIII ст. вже не було підконтрольне Візантії, а тому до розміщених на ньому генуезьких колоній не може бути застосований раніше згаданий узагальнюючий історіографічний термін.

Мета й завдання дослідження.

Як вже стало зрозумілим, вищою метою даного дослідження є виявлення нових причинно-наслідкових зв'язків, які призвели до швидкої поразки Генуезької Газарії у війні з османами у 1475 р.

Згідно з цим, перед нами постають наступні завдання:

- опис та аналіз об'єктів оборонної інфраструктури Генуезької Газарії;
- виявлення основних напрямків їх розбудови;
- встановлення основних геополітичних та географічних умов, які вплинули на характер розбудови укріплень, та їх подальша роль у захисті міст;
- пошук проблем в оборонній справі міст з точки зору їх військово-технологічної забезпеченості у порівнянні з аналогічною у їх основних ворогів, в особливості – осман;

- також нам важливо встановити кількісний та якісний склад постійних гарнізонів міст, якщо це дозволяють зробити історичні джерела;
- з вищесказаного необхідно визначити, хто саме брав на себе верховне командування оборонними силами під час облоги міст, і якими їх повноваження були у мирний час.

Застосувавши до кожного із згаданих об'єктів дослідження ці проблемні питання та витягнувши з них всю можливу інформацію, принаймні наскільки це дозволяють джерела, останнім завданням є:

- підсумовування отриманих даних задля відповіді на головне проблемне питання поставлене у меті дослідження.

Наукова новизна

В даному дослідженні вперше був здійснений комплексний аналіз оборонної справи міст всієї Генуезької Газарії, чим попереднє дослідження було вкрай обмежене. Завдяки отриманим даним були виявлені нові причини військової неспроможності генуезців захистити свої поселення на території Північного Причорномор'я, серед яких варто назвати хибний в глобальному плані вектор розвитку оборонної інфраструктури, який більшу частину історії Генуезької колонії був спрямований на ворогів зі сторони суходолу, як ось Золотої Орди, Феодоро та народів Черкесії. Зникнення значної загрози в Чорному морі з боку венеціанців, – головних супротивників генуезців на морському просторі, а точніше її локалізація в межах Тани, тільки сприяла нехтуванню лігурійцями укріпленням своїх берегових ліній. І хоч в останні 22 роки своєї присутності в Чорному морі вектор розвитку оборонних ліній змістився у бік моря, що було досить помітним для Кафи, втім вже ні часу, ні фінансів не було достатньо. Також було виявлено, що генуезців у будівництві власних укріплень доволі часто економили на їх спорудженні, зводячи вже застарілі на той час відкриті із внутрішньої сторони фортеці квадратні вежі і дещо кращі закриті, а питома вага більш стійких круглих веж була значно

меншою. Встановлено було також, що генуезьке оборонне зодчество не майже не намагалося пристосуватися до змін в тактиці ведення війни, а точніше тих, що стосувалися облоги. Не дивлячись на те, що на своїй батьківщині паралельно до залучення вогнепальної зброї та важкої артилерії, також розроблялися способи захисту від них в умовах оборони, що передували появі перших бастіонних систем, чорноморські генуезці не поспішали пристосовувати до цих особливостей свої фортеці, зокрема щодо зменшення висоти стін та веж, а також збільшення їх товщини задля мінімізації можливої шкоди від артилерійського залпу. Тим не менш північно-західні міста генуезців виявилися більш пристосованими до пострілів з облогової артилерії, що особливо видно на фоні Монкастро, яке декілька разів відбивало атаки осман. Можливо, цьому посприяло підкорення міст Молдавським князівством на початку XV ст., яке куди краще за генуезців відчувало османську загрозу і мали досвід у протистоянні їм. Втім дане питання вимагає куди більш докладного вивчення.

Структура роботи

В даній роботі я обов'язково повинен зробити огляд основних історіографічних проблем в тематиці дослідження, особливо тих, що залишаються на разі актуальними та огляд найбільш необхідних мені джерел. Потім окреслити основні методи, якими я користувався при розробці даної теми. Переходячи до основної частини, спочатку в моєму полі зору постають найголовніші міста Генуезької Газарії, а потім її менші опорні пункти робота над якими відбувається згідно з поставленими перед собою вищезгаданими завданнями. В кінці закономірно підводяться підсумки.

Розділ 1. Інформаційна база дослідження

§1.1. Історіографія

Встановлення рівня обороноздатності генуезьких міст причорноморського регіону в тому чи іншому військовому конфлікті, в особливості на тлі османського вторгнення у 1475 р. є неможливим без історичної ретроспекції, адже задля того, щоб виявити помилки в організації оборони генуезцями, необхідно поглянути в корінь проблеми. Через це дане дослідження охоплює широкий спектр проблемних питань, зокрема про особливості генуезького заселення Причорномор'я, геополітичної кон'юнктури в якій розвивалися їх поселення, проблематика фортечного зодчества, формування гарнізонів і їх забезпечення, а також можливості негативного чи позитивного впливу на все вищесказане поліетнічно-конфесійного характеру населення.

Враховуючи вищезгадане було вирішено побудувати історіографічний огляд даного дослідження за тематико-хронологічним принципом, при чому варто акцентувати увагу на тому, що більш важливу роль у його побудові відведено саме окремим проблемним питанням, які є складовою частиною не тільки досліджуваної мною теми, а й всієї історії генуезьких міст Причорномор'я в цілому. Такий підхід дає змогу сконцентруватися на окремих питаннях, розглянути в хронологічному розрізі спроби їх вирішення та встановити сучасний стан цього процесу в історіографічній площині, визначившись з особистим відношенням до кожної зі згаданого спектру проблем. В цьому, на мій погляд, є перевага даного підходу над звичайним хронологічним чи навіть періодизаційним, коли процес досліджування певного проблемного питання розсіюється серед безлічі інших. Внаслідок чого є значний ризик втратити логічний ланцюжок розвитку його історіографічної думки. Тим не менш періодизаційний підхід дає змогу нам співставити певні ідеї істориків із загальними тенденціями в історичній науці, які були характерні для конкретного періоду дослідника. Тому в даному огляді все таки буде спроба пояснити вибір тих чи інших методів, якими

«озброїлися» історики-попередники у роботі над власними дослідженнями, з точки зору пануючих в їх час історіографічних напрямків, але в якості допоміжного інструменту, а не головного.

Проблема генуезької колонізації Причорномор'я

Тепер визначившись із формою даного огляду можна приступити до нього самого і почнемо ми із витоків – проблеми генуезького розселення теренами Причорномор'я, що в першу чергу пов'язано з питанням обставин заснування однієї з найясніших «перлин» Чорного моря – генуезької Кафи. Всі дослідники згодні тільки в одному – без вирішення вищевказаних проблем не може йти і мови про те, щоб досліджувати генуезький сегмент історії регіону.

Однією з обставин заснування Кафи, що викликає питання і до тепер, хоча і в дещо латентній формі, – це датування цієї події. Історіографи-сучасники генуезької Кафи, які хоч і замислювалися над походженням міста, втім не надто цікавилися визначенням хоча б приблизної дати його виникнення. Ймовірно історики Ренесансу, праці яких становили собою гібрид джерела та історіографічної праці, допускаючи певне вільнодумство по відношенню обставин умови та способу дії, не бралися визначати їх час без хоч якихось натяків. Перші спроби визначення хоча б приблизного датування починаються вже в епоху Бароко, що можна помітити у «Всесвітній історії» іспанського історика Антоніо Еррера-і-Тордесільяса (1549-1626). Так дотично можна встановити, що на його думку генуезька Кафа вже існувала десь між XI-XII століттями. В своїй роботі він пише про війну Київської Русі чи то Володимира Великого, чи то Мономаха із Кафою, на чолі якої був неназваний генуезький консул¹. Це твердження приблизно через чотири століття намагався аргументувати та розширити генуезький вчений Мікеле Канале (1808-1890)². І хоч не викликає сумніву можливість поодиноких відвідувань генуезцями

¹ Наведено за: *Еманов А. Г.* Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. СПб.: Алетейя, 2022. С. 83.

² *Canale M. G.* Della Crimea e dei suoi dominatori dalle sue origini fino al trattato di Parigi. Genova, 1856. Vol. 1-3. Vol. 1. P. 155., Vol. 2. P. 142-144, 152-159.

Чорного моря у тому ж XII ст., але твердження про заснування ними міст в Північному Причорномор'ї зазначеного століття археологічно не підтверджується.

Значний прорив у проблемі датування заснування Кафи у другій половині XVIII ст. Завдяки кропіткій роботі в державному архіві Генуї професора Генуезького університету Джироламо Серри (1761-1837), яким було зроблено припущення про заснування міста у 1266 р. Інколи в історіографії, при чому сучасній, як от у Сергія Бочарова¹, зустрічається хибна думка про те, що цю дату у своїй згадці про Кафу використовує візантійський історик доби Ренесансу Нікіфор Григора (бл. 1239-1360 рр.), але підтвердження цьому ми не знаходимо ні у російськомовному виданні «Історії ромеїв» у 2014 р., ні навіть у греко-латинському 1830 р., на який посилається Бочаров.

В той же час в «Лігурійських листах» Гаспаро Одеріко (1725-1803) стверджував, що право на заснування Кафи було надано генуезцям візантійським імператором Михаїлом VIII Палеологом у 1280-х рр.², що втім не мало якого-небудь документального підтвердження. До того ж нам відомо про те, що вже приблизно через 3 роки після Німфейського договору 1261 р. відносини між Візантією та Генуєю значно погіршилися³, а Крим вже фактично не був у сфері впливу імперії. Тому саме датування Дж. Серри стало домінувати у згаданій проблематиці вже на початку XIX століття. Про що, наприклад, у 1837 р. згадують історики Микола Мурзакевич і у 1879 р. Філіп Брун⁴. Звичайно, в той же час деякі дослідники намагалися переглянути цю проблему та запропонувати власне датування. Наприклад Вільгельм Гейд відносив створення фортеці на місці грецької Феодосії під назвою «Кафа» ще

¹ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Казань-Киченево, 2019. Т. 2. С. 743.

² Наведено за: Еманов А. Г. Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 87.

³ Сорочан С. Б. Ромейское царство. Харьков: «Майдан», 2018. Ч. 1. С. 582.; Загоровський Є. О. Італійські колонії на Північному Причорномор'ї XIII-XV віків // Сугдейський збірник. К. 2021. Вип. 3-4. С. 478.

⁴ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. О. 1837. С. 8.; Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. I. О., 1879. С. 200.

до часів Боспорського царства, а генуезці заселили цю територію ще в часи існування Латинської імперії¹. І хоч той же Ф. Брун та Василь Смірнов (1846-1922) схвально віднесли до даної теорії², варто відмітити факт того, що згадана імперія була створена завдяки хрестоносцям на чолі Республіки св. Марка, тобто Венеції, – головної суперниці Генуї, тому малоімовірно, щоб венеціанці впустили би своїх конкурентів до Чорного моря. Так що гідного супротивника серровському датуванню, принаймні до першої половини ХХ ст. не було.

Вже у 1927-1929 рр. завдяки працям румунського історика Георге Братіану (1898-1953), в основу яких вперше в історіографії лягли нотаріальні акти Кафи, доводиться, що зростання долі генуезької діяльності в Північному Причорномор'ї якраз припадає на 1270-і рр.³. Це змушує, наприклад, М. Балара переглянути проблему датування міста. Він спростовує встановлену із часів Дж. Серри дату заснування Кафи у 1266 р., пропонуючи власне датування між 1270-75 рр., яке базується на дослідженні численних нумізматичних джерел та нотаріальних актів⁴. Таким чином на сьогодні існує дві найбільш поширені в історіографії точки відліку генуезького розселення в Північному Причорномор'ї.

Щодо обставин умови та способу дії, то перша спроба встановити, яким чином в Криму виникла Кафа належить вже згаданому Нікіфору Григорі. праця якого – «Ромейська історія», є не тільки історичним джерелом, а й спробою пояснити деякі з наведених у них фактів, що в свою чергу робить цю роботу одночасно й історіографічною. З огляду на це даного автора можна вважати одним із перших історіографів, що зачіпали зокрема і згадану

¹ *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.) // ИТУАК. Симферополь, 1915. № 52. С. 70.

² *Брун Ф. К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. С. 200.; *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. СПб, 1887. С.48.

³ *Brătianu G. I.* Recherches sur le Commerce Génois dans le Mer Noire au XIIIe Siècle, Paris, Paul Gauthier, 1929. P. 301-326.

⁴ *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). Genova, 1978. Fasc. I. P. 118.; *Балар М.* Генуезці и Золотая Орда // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 599.

проблему. У другому томі своєї праці Нікіфор Григора писав, що заснування Кафи стало можливим тільки завдяки милості так званого «правителя Скіфів»¹, але при цьому автором не згадуються умови на яких генуезці отримували це право. Олександр Еманов відзначає, що припущення Нікіфора Григори схоже на ідею «суспільного договору»² епохи просвітництва.

Ідейним продовженням наробку Нікіфора Григори в цьому напрямку були праці генуезця Оберто Фольєтті (1518-1581) – представника епохи Ренесансу, та історика вірменського походження Мартіроса Кримери (бл. 1605-1683), що творив в період розквіту Бароко. Кожен із них висловив ідею про те, що Кафа насправді не виникла в якості нового міста: вона наслідувала вже існуючу на момент прибуття генуезців грецьку Феодосію, що на сьогодні підтверджується археологічними даними³. Тим не менш на відміну від свого генуезького колеги, вірменський історик пішов дещо далі і в своїй поемі писав, що право на заселення Феодосії генуезцям надали так звані «перські кипчаки»⁴. Щоправда на момент найбільш розповсюдженого в сучасній історіографії приблизного датування заснування Кафи – друга половина XIII ст., місцеві кипчаки насильним шляхом увійшли до складу Золотої Орди⁵, а тому вони не могли бути суб'єктами передачі прав на землю Феодосії генуезцям. Таким чином ці автори дали нам ще один погляд на проблему генуезької колонізації, за якої генуезькі поселення могли розвиватися на основі вже існуючих, а право на це їм давали місцеві правителі.

Значне зрушення в проблемі обставин заснування Кафи сталося доволі несподівано та дотично. Користуючись історіографічним наробком

¹ Нікіфор Григора. *История ромеев. Ρωμαϊκή ιστορία* / Пер. с греч. Р. В. Яшунского. СПб.: Квадриум, 2014. Т. 2. С. 94.

² Еманов А. Г. Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 81.

³ *Folieta U. Genuensium historiae* // *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae, mari Ligustico et Alpibus vicinae*. T. I. P. I. Lugduni Batavorum: Pentrus Vander. 1704. Lib. X. P. 558.

⁴ Ghrimetsi M. *Բախաւստեղծութիւններ*. 18. URL: <https://www.digilib.am/book/258/263/4980/Բախաւստեղծութիւններ> Дата звернення: 25.04.2024

⁵ *Трепавлов В. Образование Улуса Джучи // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 145.*

представника династії Шейбанидів¹ Абульгазі-хана (1603-1663), праця якого, – «Родовід тюрк», базувалася на даних татарської генеалогії, та датуванням виникнення Кафи наданим за нотаріальними актами вже згаданого Дж. Серро, дало змогу припустити, що місто було засноване у 1266 р. внаслідок домовленості генуезців з сином золотоординського хана Менгу-Тимура – Уран-Тимуром, який отримав від батька в управління Кримський улус якраз у 1266 р.² Це припущення в подальшому стало домінуючим стрижнем в історіографії, на який вчені нанизували різноманітні концепції характеру генуезького заселення Причорномор'я.

«Тупиковою» на разі залишилася теорія так званої «приватної сеньйорії», яку свого часу відстоювали генуезці Джорджо Стелла (1365-1420) та Агостіно Джустиніані (1470-1536). Ця концепція полягала в існуванні єдиного лідера-першозасновника знатного генуезького роду під керівництвом якого і виникло місто. Її складання в генуезькій історіографії було закономірним явищем, адже в часи життя згаданих авторів, особливо Джустиніані, було характерним явищем посилення впливу місцевих аристократів-землевласників Генуї та обернено-пропорційному послабленню купців, що стало наслідком різкого спаду обсягів генуезької торгівлі, а це, в свою чергу, було спричинено втратою шляхів сполучення зі Сходом через Левант та Чорне море і відкриттям португальцями обхідного шляху. Варто також відмітити, що для генуезців якраз було характерним заснування колоній з громадської ініціативи, на відміну від їх головних суперників венеціанців у яких ініціатором колонізації виступала держава³. Так у Дж. Стелли «творцем» Кафи називається Бальдо Доріа⁴, а у А. Джустиніані це місце займає Антоніо даль Орто⁵. Ні те, ні інше

¹ Ця династія правила Хорезмом з XVI до середини XVIII ст.

² Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана // ИТОИАЭ. Казань. 1906. Том 21, Вып. 5. С. 152.; Згідно з: Мурзакевич Н. Н. История генуезских поселений в Крыму. О. 1837. С. 3, 6, 8.

³ Карпов С. П. Латинская Романия. СПб: Алетейя, 2000. С. 13-14.; Ди Козмо Н. Татары и торговцы на черноморской границе в XIII и XIV веках: совпадение интересов и конфликты // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 593-594.

⁴ Наведено за: Еманов А. Г. Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 81.

⁵ Giustiniani A. Annali della repubblica di Genova di Monsignor Giustiniani. Presso il libraio Canepa, 1856. Vol. 2. P. 98.

твердження насправді не підтверджується документально, але тим не менш такі аристократичні фамілії в Генуї та Кафі дійсно існували, принаймні декілька консулів сім'ї Дорія згадуються в епіграфічних джерелах Кафи¹. Можливо саме вони в усній формі передавали від покоління до покоління легенду про їх великого предка, що повинно було бути зброєю для нарощення впливу цих сімей – втім це тільки припущення і без більш вагомих підтверджень таким залишається і до сьогодні.

Значно пізніше, приблизно чотири століття потому, теорію «приватної сеньорії» намагався відстояти генуезький вчений Мікеле Канале (1808-1890). На основі невідомих історичній науці архівних документів він доводив, що Кафа виникла вже на початку XII ст., внаслідок діяльності учасника Першого Хрестового походу Каффара. Використовуючи безпідставне твердження Еррера-і-Тордесільяса, Канале писав, що в зазначене століття Кафа вела війну з Київською Руссю часів Володимира Мономаха. А потім, як не дивно, у автора впливають імена засновників Кафи, яких нам свого часу запропонували Стелла та Джустініані, але тут їх герої вже виступають в якості наступників Каффаро². М. Балар вважає, що Канале насправді спутав кримську Кафу з сирійською Каіффою³. Так чи інакше, спроба повернути до життя теорію «приватної сеньорії» базувалася в цілому на компіляції сумнівних ідей попередників Канале без якогось певного фактологічного підтвердження, а тому так і до сих пір залишається малоімовірною.

В результаті можна сказати, що в сучасній історіографії даної проблеми найбільш прийнятною є теза про домовленість між генуезцями та татарами, щодо освоєння земель грецької Феодосії.

Втім у XVIII ст. постала нова проблема: яким же був характер генуезького заселення Причорномор'я і політика самої Генуї по відношенню до

¹ Мурзакевич Н. Н. Генуезские консулы города Кафы // ЗООИД. Одесса, 1853. № 3. С. 552-555.

² Canale M. G. Della Crimea e dei suoi dominatori dalle sue origini fino al trattato di Parigi. Genova, 1856. Vol. 1-3. Vol. 1. P. 155., Vol. 2. P. 142-144, 152-159.

³ Балар М. Генуезцы и Золотая Орда. С. 599.

новостворених поселень? В цей час серед істориків зародилася думка про колоніальний характер даного процесу. Перші, хто наголошував на цьому, були позитивісти XVIII-XIX ст., що в принципі відповідало тенденціям їх часу. Серед них можна назвати Станіслава Сестренцевича-Богуша (1731-1826), Івана Муравйова-Апостола (1765-1851), Людовіко Саулі (1787-1874), згадуваного нами раніше Джираломо Серра, М. Н. Мурзакевича (1806-1883) Григорія Караулова (1824-1883)¹ та інших. Для їх досліджень даного питання було характерним бачення Кафи, Солдайї, Чембало, Воспоро, Копи, Монкастро та інших генуезьких міст звичайними колоніями Республіки св. Георгія. Особисто мені важко погодитися з подібним твердженням, адже, по-перше, з огляду на соціально-економічний та адміністративний устрій згаданих міст, в особливості Кафи, можна помітити високий рівень їх автономії не тільки у вирішенні внутрішніх, а й зовнішніх справ: наприклад саме кафський консул – Джанноне де Боско, уклав з татарською стороною договори 1380 та 1381 рр. в яких, зокрема йшла мова про закріплення за Кафою підкорених нею земель Готії, повернення втраченої під час вторгнення Мамає Солдайї та розширення Чембальського консульства². По-друге, генуезькі міста в регіоні не були ресурсним додатком метрополії: їх головна роль, максимум до середини XV ст. зводилася до посередництва у торгівлі між західноєвропейськими та країнами на північ і схід від Чорного моря, а місцеве виробництво в основному працювало на їх самих. Кафу на початку її існування ще можна назвати факторією, тобто торговим поселенням на території іншої країни, в даному випадку – Золотої Орди, але починаючи з середини XIV ст. місто починає нехтувати її владою в Північному Причорномор'ї, чому, звичайно, сприяє політична нестабільність в середині татарської держави.

¹ Еманов А. Г. Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 89-91.

² Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. 2020. Т. 8. № 4. С. 681, 689.; Джанов А. В. Казалии Солдайи и Готии по данным книг массарии Каффы // История и археология Крыма. 2017. № 5. С. 286-340. С. 319.

Так чи інакше, але сприйняття генуезьких міст Причорномор'я як типових колоній існує в історіографії і до тепер, хоча наприклад М. Балар вважав, що термін «колонія» є не дуже коректним, втім не надто добре розкрита економічна (окрім звісно торгівельної) сторона життя цих поселень не дає нам змогу впевнено визначитися з їх справжнім статусом.

Історіографія оборонної справи генуезьких міст Причорномор'я

Щодо питання про оборонну справу генуезьких міст Причорномор'я, то в історіографії воно по більшості своїй має описовий характер окремих фортифікаційних елементів, в особливості тих, що збереглися. Наприклад доволі гарно збереглися укріплення Монкастро та Солдайї, але ось Кафі та Чембало пощастило менше.

Знову ж таки вперше про оборонну інфраструктуру Кафи писав Н. Григора, де зазначав, що спочатку генуезьке поселення для захисту мало тільки рів із частоколом, які спочатку зсувалися далі з огляду на потребу розширення міста, а потім були побудовані кам'яні стіни¹ – втім можливо, що даний автор просто припустив ймовірний хід розвитку поселення, враховуючи відсутність якихось особливих прикмет фортечного будівництва, а тому через це подібну схему розбудови поселення можна було умовно застосувати до будь-якого іншого. Так чи інакше, після візантійського історика в цій проблематиці був значний пробіл, який переривався свідченнями різноманітних мандрівників, як от Гільберта де Лануа, Перо Тафура, Мартіна Броневського та Евлії Челебі², які поміж іншого полюбили давати опис фортецям, що їм трапилися по дорозі.

¹ Никифор Григора. История ромеев. С. 94.

² Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа // Археология Поволжья. Казань, 2015. № 4 (14). С. 172-178.; Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа // ЗООИД. Одесса, 1853. Т. 3. С. 433-465.; Тафур П. Странствия и путешествия. Черное море. Странствия и путешествия / Перевод, предисловие и комментарии Л. К. Масиеля Санчеса. М.: Индрик, 2006. 296 с.; Описание Крыма (Tarlariae descriptio) Мартына Броневского // ЗООИД. 1867. Т. 6. С. 333-367.; Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Историко-археологический благотворительный фонд «Наследие тысячелетий». Симферополь: Доля, 2008. 274 с.

Першою спробою комплексного викладу відомої на той час інформації про фортеці Північного Причорномор'я, зокрема і генуезьких, було зроблено у 70-х рр. XVIII ст. Йоганном Тунманном (1746-1778) в його праці «Кримське ханство»¹.

Вже на початку 1820 рр. почалися дискусії щодо збереження історичних пам'яток на території Північного Причорномор'я, що призвело до експедиції Келлера і Паскаля з ціллю фіксації фортифікаційних споруд шляхом створення зарисовок та визначенням їх стану. Результати цього тривалого процесу були в повній мірі викладені М. Мурзакевичем у 1872 р.² Поміж інших були вивчені фортеці Кафи, Солдайї, Чембало і Монкастро. Єдина значна проблема була в тому, що в того ж Келлера чи не більшість фортець регіону належала «генуезькій архітектурі», як от Мангуп, який насправді був столицею грецького князівства Феодоро³.

Тим не менш найбільш повною працею по генуезьким укріпленням досліджуваного є «Кримський збірник»⁴ Петра Кеппена (1793-1864), що вперше був опублікований у 1837 р. Надзвичайну актуальність даних наведених у цій праці доводить той факт, що вона була перевидана у 2015 р. Тим не менш в ній можна помітити деякі проблеми, які в особливості пов'язані з датуванням тієї чи іншої пам'ятки та її приналежності. В принципі для вчених XIX ст. доволі характерним було «зістарення» описуваних ними укріплень, через що багато які з них були віднесені не до Середньовіччя, а до Античної епохи⁵.

Подальше XX ст. в археології Північного Причорномор'я більшою своєю частиною характеризується дослідженнями гірського Криму, і тільки з 70-х рр. активізувалися розкопки генуезьких пам'яток. У 1972 р розкопками генуезької

¹ Тунманн Й. Крымское ханство. Симферополь, 1936. 116 с.

² Мурзакевич Н. О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // ЗООИД. Одесса, 1872. Т. 8. С. 363-403.

³ Мыц В. Л. Укрепления Таврики X - XV вв. К.: Наукова думка, 1991. С. 8.

⁴ Кеппен П. И. Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. 2016. 424 с.

⁵ Мыц В. Л. Укрепления Таврики X - XV вв. С. 9.

Кафи почав займатися Олександр Айбабін, а у 1975-1983 рр. цим займалася його дружина Олена. У першому десятилітті ХХІ століття археологічною експедицією керував С. Бочаров¹. У 1977 р. розпочалися розкопки в Солдайї на чолі з Ігорем Барановим (1946-2001), ходом яких він керував до 1998 р.² Зараз же дослідженнями Солдайської фортеці займається його студент Вадим Майко, останні дослідження якого в цій сфері були опубліковані у 2016 р.³

У 2000 р. розпочалися розкопки в Чембало на чолі з Сергієм Д'ячковим та Миколою Алексеєнком⁴, які принесли велику кількість археологічних даних, що стосувалися укріплень, зокрема веж та їх функціонального призначення, й металюї зброї⁵.

Наразі, нажаль, з української сторони всі розкопки були призупинені внаслідок анексії Криму в 2014 році. Втім накопичений археологічний матеріал при дослідженні генуезьких укріплень дає нам змогу встановити рівень їх обороноздатності перед початком османської експансії у 1475 р, а отже і визначити, наскільки теза про вплив етноконфесійного фактору на падіння Генуезької Газарії була виправданою.

Окремо варто відзначити, що проблематика оборонної справи генуезьких міст Причорномор'я, мається на увазі їх гарнізони, чисельність і склад, озброєність, джерела фінансування і т. п. залишається поза зором дослідників, принаймні спеціальних праць відносно цієї теми майже немає. У вітчизняній історіографії нам відомо тільки про роботи А. Кузя як от «Гарнізонна служба

¹ Еманов А. Г. Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 79-80.

² Мыц В. Л. Укрепления Таврики X - XV вв. С. 20.

³ Майко В. В. Фортификационные сооружения Сугдеи первой половины XIII в. // Боспорские исследования. 2016. Вып. XXXIII. С. 301-318.

⁴ Археологической экспедиции Чембало 15 лет / Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. // *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы.* Харьков: ООО НТМТ, 2015. С. 150-162.

⁵ Дьячков С. В. Башня № 8 консульского замка генуезской крепости Чембало // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.).* Харьков: НМЦ МД, 2004. С. 89-90.; Дьячков С. В. Ещё одна башня-цистерна генуезской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2015. Том 13. С. 350-356.; Дьячков С. В. Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2008. Т. 7. С. 241-246.

в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова»¹ (2009), «О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в.»², «Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.)»³ та деякі інші. Проблема в тому, що в них автор в основному компілює та репродукує відповідні дані з Уставу 1449 р. без їх подальшого осмислення задля тієї чи іншої мети, а тому для мене вони мають більше інформативну, аніж дискусійну цінність.

Етноконфесійна проблематика

Останньою частиною даного історіографічного огляду згідно з характером мети моєї роботи є освітлення генези етноконфесійної проблематики в історіографії теми.

Так перші історіографічні праці в даному напрямку хоч і можна охарактеризувати етноцентричними, але тим самим вони склали в історіографії уявлення про космополітичний характер генуезьких міст Причорномор'я. Наприклад про наявність в них греків писав ще Оберто Фольетта⁴, що і не дивно, адже достеменно відомо, що греки заселили Причорномор'я ще задовго до генуезців.

У «Поемах» Мартироса Кримеця, який і сам народився у Кафі, щоправда турецькій, освітлювалася міграція вірмен до неї в генуезький період і їх життя в ній⁵. Аванесс Тер-Абрамян (бл. 1815-1899), Гарбіель Айвазян (1812-1880), Херувім Кушнерян (р. н. невідомий – 1891) та деякі інші, продовжили справу

¹ Кузь А. І. Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова // Питання історії України: зб. наукових праць. Чернівці: Технодрук, 2009. Т. 12. С. 221-227.

² Кузь А. І. О внутренней структуре генуезских гарнизонов Крыма в первой половине XV в. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции. Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 87.

³ Кузь А. І. Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.) // Питання історії України. Зб. наукових праць. Чернівці: ЧНУ, 2016. Т. 18. С. 34-39.

⁴ *Folieta U. Genuensium historiae. Lib. X. P. 558.*

⁵ Ghrimetsi M. Բանաստեղծություններ. 18. URL: <https://www.digilib.am/book/258/263/4980/Բանաստեղծություններ> Дата звернення: 25.04.2024

Кримеці, визначаючи генуезьку Кафу центром вірменської міграції. Тим не менш у їх працях є значна доля перебільшень, наприклад про становлення вірменами більшості серед інших етносів міста, і неймовірну кількість побудованих ними церков – більше 30¹. Ймовірно, саме з урахуванням кількості вірменських церков були зроблені висновки про переважання цього народу у місті, принаймні мені доводилося чути про теорію вирахування приблизної чисельності населення певного населеного пункту за кількістю церков в ньому.

Єврейській міграції до Кафи значну увагу приділяли Давід бен-Елізер Лехно (бл. 1681-1735), Авраам Фіркович (1786-1874), Аріст Кунік (1814-1899), Авраам Гаркані (1835-1919) тощо. Між ними точилася дискусія щодо можливості раннього заселення караїмами Північного Причорномор'я. А. Фіркович, апелюючи до віднайдених ним 7 кафських епітафій, датуєчи їх між 798-1038 рр.², викликав обурення з боку дослідників Куніка та Гаркані, котрі впевнено заперечували дане датування як сфальсифіковане³. Втім так чи інакше кожен з них наголошував на тому, що саме генуезька Кафа була центром єврейської міграції до регіону⁴.

Василь Смірнов, зокрема, взявся досліджувати татарський сегмент. В особливості його цікавила взаємодія між генуезцями та татарами, котра дуже сильно коливалася від співробітництва до відкритої ворожнечі. Доволі багато уваги дослідник приділив ролі татарського тудуна в генуезькій Кафі, в особливості етимології даного терміну⁵. Цю проблему спробували вирішити Олександр Галенко, Олександр Джанов та Віктор Талах⁶. В цілому вони

¹ Наведено за: *Еманов А. Г.* Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 94.

² *Древние Еврейские кодексы и другие памятники* // ЗООИД. Одесса. 1844. Т. 1. С. 648.

³ *Кунік А. А.* Тохтамыш и Фиркович: по поводу спора о двух искаженных еврейских надписях и двух вымышленных летоисчислениях // ЗИАН. СПб, 1876. Т. 27. С. 1-64.; *Гаркави А. Я.* По вопросу о иудейских древностях, найденных Фирковичем в Крыму / ЖМНП. СПб, 1877. Ч. СХСІІ. С. 98-120.

⁴ *Еманов А. Г.* Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 88, 95.; *Гаркави А. Я.* Отрывки из исторического сочинения Д. Лехно // Отчет ИПБ за 1882 г. Прил. 2. 41 с.

⁵ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. С. 30-49.

⁶ *Галенко О.* Тудун // Східний світ. 1998. № 1–2. С. 183-204.; *Талах В. Н.* Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте // Золотоордынское обозрение. Казань, 2021. Т. 9. № 1. С. 108-148.;

зійшлися на тому, що тудун був татарським намісником, який опікувався ханськими підданими сільських територій, що належали за договорами 1380-81 рр. генуезцям.

В ряді робіт присвячених останній чверті існування Генуезької Газарії, Людвік Коллі (1849-1918) вперше в історіографії висвітлив проблему міжетнічних конфліктів¹, зокрема на основі епістолярних джерел він вказував на їх вирішальній ролі у швидкоплинній війні з османами. Ця ідея доволі сильно закріпилася в історіографії проблеми причин падіння генуезьких міст Причорномор'я, що доходило до відвертого нехтування питанням самої можливості цих міст чинити опір Османській імперії. Цю тему в своїх роботах продовжив і Олексій Чиперіс². О. Еманов, мабуть скоріше слідуючи модній на сьогодні тенденції засудження впливу марксизму в історичній літературі, ніж з огляду на реальний фактаж, скептично ставиться до ролі міжетнічних конфліктів в згаданих містах³. В останньому відомому мені дослідженні етноконфесійних взаємодій в генуезьких поселеннях авторства Найле Сеїтвелієвої⁴ були зроблені висновки про високий рівень міжетнічної та конфесійної толерантності, а також культурної дифузії між їх представниками. Важко не погодитися із твердженнями авторки, але все-таки вона занадто мало уваги приділила кризовим моментам на тому же етноконфесійному ґрунті, найяскравішим прикладом чого, на мій погляд, є грецьке повстання в Чембало у 1433 р. Всяке товаришування та братерство може закінчитися в одну мить,

Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов // *Золотоордынское обозрение.* 2020. Т. 8. № 4. С. 675-713.

¹ *Колли Л. П.* Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475) // *ИТУАК.* Симферополь, 1912. № 47. С. 75-112.; *Колли Л. П.* Падение Каффы. Последние годы генуезских поселений в Крыму (1466-1475 гг.) // *ИТУАК.* Симферополь, 1918. № 54. С. 129-171.; *Колли Л. П.* Падение Каффы. Последние месяцы генуезской Каффы (1474-1475 гг.) // *ИТУАК.* Симферополь, 1918. № 55. С. 145-174.

² *Чиперис А. М.* Борьба народов юго-восточного Крыма против агрессии султанской Турции в 50-70-х гг. 15 в. *УЗ Туркменского университета,* 1960, Т. 17. С. 131-155.; *Чиперис А. М.* Внутреннее положение и классовая борьба в Кафе в 50-70-х гг. 15 в. *УЗ Туркменского университета,* 1961, Т. 21, с. 245-266.; *Чиперис А. М.* К истории Чембальского восстания. *УЗ Туркменского университета,* 1961, Т. 19, с. 291-307.

³ *Еманов А. Г.* Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. С. 108.

⁴ *Сеїтвелієва Н. Ю.* Об этноконфессиональном аспекте генуезской колонизации Северного Причорноморья // *Ученые записки Крымского федерального университета им. В. И. Вернадского. Серия Исторические науки.* 2015. Том 1 (67), № 2. С. 89-97.

як тільки виявляться розбіжності в інтересах – в історії, на жаль, таких випадків вистачає.

Таким чином головними проблемами в історіографії даної теми виступають питання початку генуезької колонізації Причорномор'я та їх генеза, впливу етноконфесійних зв'язків на цей процес та розвитку генуезької оборонної справи. Все ще виникають питання, незважаючи на значну увагу до них з боку істориків, проблеми датування Кафи, яка була адміністративним центром генуезьких володінь на побережжі Чорного моря, та статус генуезьких міст відносно Генуї. Тим не менш окресленої мною історіографічної бази більш ніж достатньо задля досягнення поставленої перед собою мети дослідження: визначити рівень обороноздатності Генуезької Газарії на момент вторгнення осман в кінці 3 чверті XV ст.

§1.2. Джерельна база

Історія Генуезької Газарії в цілому представлена найрізноманітнішими за типами джерелами: нормативно-правові та нотаріальні акти, документи дипломатії, канонічні тексти, наративні та епістолярні джерела, що відносяться до писемних джерел, і речові, які ми маємо можливість використовувати завдяки археологічним (джерела яких я в принципі представив у минулому параграфі), епіграфічним, сфрагістичним та нумізматичним дослідженням. Зараз же ми спробуємо розглянути серед них найбільш важливі інформаційні одиниці для даного дослідження та встановити їх конкретну роль в ньому.

Так, найбільш важливим і максимально точним, на мій погляд, типом джерел являють собою нормативно-правові акти, які безпосередньо регламентували життєдіяльність населення генуезьких поселень

Причорномор'я. Не рахуючи Уставу 1290 р.¹, який зберігся до наших часів лише у вигляді переліку назв параграфів, найбільшу цінність не тільки конкретно для мого дослідження, а й для будь-якого іншого в даній сфері, мають деякі фрагменти 1313-1316 рр. з «Книги Газарії»², що стосуються періоду відновлення Кафи після її руйнування ханом Токтою у 1308 р., та Устав 1449 р.³ Саме ці дві роботи я використовую в якості «джерельного кістяка» даного дослідження. Враховуючи специфіку правових джерел, в яких відображається функціонування «ідеального суспільства», тобто таке, яким воно повинно бути, нам все рівно доводиться перевіряти наведені в них дані використовуючи писемні джерела більш «вільних типів», як от наративні чи епістолярні – в результаті між двома «крайнощами» можна віднайти найбільш об'єктивну відповідь на те чи інше питання. Принаймні такої простої стратегії я намагаюсь дотримуватися впродовж всього дослідження.

Враховуючи високий пріоритет вищезгаданих джерел серед інших, то визріває необхідність піддати їх зовнішній та внутрішній критиці, завчасно визначившись з властивими їм проблемами. Так ми почнемо зі згаданих фрагментів «Книги Газарії». Сама книга в цілому являє собою звід постанов ради 24 (назначених комуною Генуї для підтримання благополуччя міста та його території) та 8 мудреців (спеціальне відомство в Генуезькій Газарії – офіція Газарії). Ці постанови створювалися від 1316 р. по 1344 р.⁴, а в 1340 р. перший дож Республіки св. Георгія Симоне Бокканегра (дож Генуї 1339-1344) звів їх в одну книгу⁵. Оригінал наразі зберігається в архівах Генуї, також наявна копія в Парижі⁶. Особисто я користуюся тільки фрагментами цієї

¹ Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело по ранній історії генуезьких торгівельних колоній в Криму // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.

² Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313-1316 годы // Хаутала Р. В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341). 2019. С. 765-798.

³ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля // ЗООИД. О. 1863. № 5. С. 632-837.

⁴ Ці постанови не підпорядковані хронологічному порядку і передуються постановами ради 24 мудреців за 1313 та 1314 роки (пояснення взято з виноски Р. В. Хаутали на С. 765 згаданої праці).

⁵ *Liber Gazarie* // *Archivio di Stato di Genova* – Le spoliazioni napoleoniche. URL: <http://www.archiviodistatogenova.beniculturali.it/index.php?it/320/le-spoliazioni-napoleoniche>

⁶ Про це говориться на оф. сайті архівів Генуї – див. попереднє посилання.

книги, які перекладені російською мовою Романом Хауталою з публікації Лодовико Саулі¹. Дані фрагменти стосуються постанови 24 мудреців за 1313-1314, щодо утвердження офіції Газарії та її регламент, а також постанови самої офіції за 1316 р.

Перекладач навів латинську та російську версії тексту. Самі фрагменти починаються датуванням в 26 листопада 1313 р. та переліченням підписів 8 мудреців, яких назначили в Кафу. Далі визначаються повноваження офіції Газарії, що зводяться до керування справами Кафи та прилеглих до неї територій. Далі же йде розділ «Распорядок Каффы», де чітко дають зрозуміти, що на той момент основним обов'язком ради 8 мудреців є відновлення Кафи² – це вже фрагмент який стосується постанов особисто офіції Газарії. Значну цінність становлять дані про експорт до Кафи озброєння, користуючись якими можна хоча б приблизно встановити розмір гарнізону міста, точніше навіть сказати можливу кількість його захисників, враховуючи той факт, що більша частина зброї перебувала в міському арсеналі.

«Устав для генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе в 1449 году в последний день февраля» – це звід правил та норм, який був створений для регулювання відносин не тільки всередині Генуезької Газарії, а й з її сусідами. Рушієм створення даного зводу було підвищення рівня корупції в генуезьких поселеннях Причорномор'я. До речі, творці «Уставу...» називали їх «...comunis Janue in Capra et toto mari Maiore et Imperio Gazarie...»³, що дослівно можна перевести «...комуни Генуї в Кафі і по всьому Великому [Чорному] морі і імперії [царство] Хозар⁴».

Оригінал Уставу на даний момент знаходиться в архівах Банка св. Георгія в Генуї, а до Східної Європи дійшов його перепис: у 1843 році граф Михайло

¹ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313-1316 годы. С. 765.

² Там же. С. 777, 780, 781.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 636.

⁴ Італійці так називали фактично всі території, що прилягали до північної частини Чорного та Азовського морів.

Воронцов замовив його під час перебування в Генуї. Так латинський текст потрапив до графської бібліотеки, доступ до якої отримав Владислав Юргевич відомий, зокрема, своїми дослідженнями історії генуезьких колоній. Стан отриманого тексту дослідник охарактеризував наступним чином: «Латинский текст копии во многих местах явно искажен переписчиком...»¹, – у тексті інколи зустрічаються пропуски букв та помилки у відмінюванні. Втім це зовсім не завадило перевести та опублікувати його у 1861 р. в «Записках Одесского общества истории и древностей» разом з латинським варіантом. В своїй дипломній роботі я користувався саме цією версією перекладу, адже намагався бути якомога ближче до джерела, хоча в 2017 р. «Устав...» був опублікований українською мовою², що фактично є звичайною українською адаптацією перекладу В. Юргевича.

Переходячи до датування «Уставу...», то складали його в період від 24 січня до 28 лютого 1449 р. згідно з його преамбулою, де вказується дата: «MCCCCXXXVIII die XXIII Januarii»³. Після неї пишеться, що дож Лодовико де Кампофрегозо зібрав раду старійшин генуезької общини, фактично авторів Уставу 1449 р., щоб відновити силу Уставу 1446 р., який не прижився в Кафі. Дата остаточного затвердження уставу також визначена – на початку документу написано так: «MCCCCXXXVIII die ultima febr»⁴, тобто 1449 рік в останній день лютого. Цю дату підтверджує і те, що далі в тексті йдеться про необхідність завершити «Устав...» до того, як від Генуї до Кафи відпливе корабель під керівництвом Ніколо Дорії⁵, а це могло статися тільки між 1 та 15 березня, коли в Чорному морі починається навігаційний період, і лід на північному його побережжі тане. Сам же Дорія скоріш за все міг

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 631.

² Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків: Точка, 2017. 260 с.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 633.

⁴ Там же. С. 632.

⁵ Там же. С. 634.

відправитися в плавання десь в перші 5 днів березня, щоб до того часу, як він увійде до Чорного моря лід розтанув.

Сам текст починається зі згаданої вище преамбули, котра поділена датами на дві різні за розмірами частини: перша починається з дати 28 лютого 1449 року – там в основному перелічені члени комісії; друга частина – з 24 січня того ж року, де висвітлені основні задачі, принципи та термін створення «Уставу...». Можна зробити висновок, що друга частина тексту була своєрідним протоколом, який в готовому варіанті тексту розташували після першої частини, щоб дати документу правової чинності, чого і хотіла добитися комісія, адже на їх думку Устав 1446 року не прижився саме через те, що у Кафі його не вважали офіційним. Це було викликано тим, що даний Устав створила комісія на чолі з Барнабо де Вівальді безпосередньо в Кафі і хоч вони були відправлені туди за наказом дожа та старійшин, але для жителів чорноморських генуезьких поселень цього було недостатньо. До речі, в кінці преамбули написано, що всі попередні правила, привілеї та рішення повинні бути відміненими та знищеними¹ – це свідчить про те, що до «Уставу...» фактично увійшли всі минулі правові акти в тому чи іншому вигляді.

Після преамбули в документі йде перелічення 96 глав². Перші 76 стосуються Кафи, а інші 20 – підвладних їй консульств. Щоправда перша частина не має загальної назви, але вона відокремлюються від іншої заголовком «*Incipit Liber Secundus de ordinibus locorum subditorum Civitas Caphe, et primo*»³, що В. Юргевич переклав як «Об устройстве мест подчиненных г. Каффе». Самі закони спочатку розташовані в логічному порядку: першим регламентувалися повноваження та обов'язки адміністрації Кафи та її чиновників (до 18 глави), далі йшли статті щодо захисту правопорядку всередині міста та захисту його самого від зовнішніх ворогів (18-25), які мають для даного дослідження

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 636.

² В латинському переписі ділення на параграфи не було їх зробив перекладач для зручності навігації по тексту.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 642.

найвищу цінність. Далі структура дещо збилася, що можна пояснити доволі стиснутим терміном створення Уставу. Він навіть доповнювався з часом на що вказують 5 останніх глав. Так 15 глава «О том, что Самастр подчиняется Перы» була справжнім кінцем «Уставу...», адже після цього знову йдуть глави, які стосуються безпосередньо Кафи. Наприклад в 16 главі «О числе и утверждении маклеров Греков», яка відноситься до частини «Об устройстве мест подчиненных г. Каффе», йде мова про заміну «...в следствиие невежести...»¹ великої кількості грецьких маклерів (торгових посередників) десяткою найкращих саме в Кафі. Ще в приклад наведу останню 20 главу цієї ж частини, назва якої говорить сама за себе «О том, чтобы показанные ниже ремесленники не смели выехать из Каффы иначе как только следующим образом»².

Серед важливих дипломатичних джерел варто назвати Німфейський договір 1261 р.³, який являв собою договір між на той момент ще майбутнім імператором Візантії Михаїлом VIII Палеологом та Генуезькою республікою, який поміж іншого відкривав для останньої доступ до Чорного моря, що серед дослідників вважається початком активної генуезької колонізації Причорномор'я. Що цікаво, даний документ хоч по суті своїй був договором між двома суб'єктами міжнародних відносин, мав структуру хрисовулу (тут жалуваної грамоти).

Одним із прикладів того як непримиримі вороги перед більшою загрозою ставали союзниками є унійний акт 1344 р. між Генуєю та Венецією – «Unio inter Venetos et Iauenses. In causa Caffae»⁴. Як видно з назви, союз був укладений задля захисту Кафи, яка становила неабияку цінність не тільки для генуезців, а й для венеціанців. Таку загрозу в принципі не тільки цьому місту,

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 811.

² Там же. С. 815.

³ Договір Візантійської імперії з Генуезькою республікою (1261 р.) // Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків, 2017. С. 140-142.

⁴ Unio inter Venetos et Iauenses. In causa Caffae. A. d. 1344, die 18 m. Junij // Thomas G. M. Diplomatarium veneto-Levantinum sive acta et Diplomata res venetas, graecas... Venetiis: Sumptibus Societatis, 1880. P. 279-285.

а всім італійським володінням Північного Причорномор'я, становила Золота Орда хана Джанібека. Такий сильний супротивник в регіоні неодмінно впливав на розвиток генуезької оборонної справи, в особливості на тенденції фортифікаційного зодчества. А додавши до цього свідчення про домінування кафського флоту на Чорному морі, наприклад у війні проти Трапезундської імперії¹, в подальшому стають більш зрозумілими диспропорції у будівництві берегової оборонної лінії Кафи порівняно з суходолом.

Татаро-генуезькі договори 1380-81 рр.² фактично являють нам результат подальшої генези генуезького панування в регіоні. За цими договорами татари визнавали територіальні надбання кафінян в південному Криму, зокрема її володарювання над Солдаєю та Чембало та їх кампанією (сільською місцевістю), а також капітанством Готія³. Фактично за ними можна прослідкувати геополітичні амбіції Генуезької Газарії та її пріоритети в зовнішній політиці, в особливості додавши до цього їх конфлікт з князівством Феодоро, чому В. Миц приділив чималу увагу⁴. Подальше втягнення генуезців регіону у вир подій, зокрема пов'язаних з боротьбою за ханський престол спочатку в Золотій Орді, а потім і в Кримському ханстві, залишили поза їх увагою посилення османів аж до 1453 р., коли ті гучно постукали у ворота Константинополю в результаті підкоривши не тільки його, а й обидві протоки до Чорного моря.

Доволі цікавими та інформативними джерелами є нотаріальні акти та массарії (реєстри казначейства). У перших⁵ хоч і немає яких небудь

¹ Панарет М. О великих Комнинах (Трапезундская хроника) / пер. и коммент. С. П. Карпова, Р. М. Шукурова. СПб.: Алетей, 2019. С. 87.

² Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. 2020. Т. 8. № 4. С. 675-713.

³ Джанов А. В. Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов. С. 681, 689.

⁴ Миц В. Л. (тут і далі) Война 1433-1441 гг. между Каффой и Феодоро // АДСВ. Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2000. Вып. 31. С. 330-359.; Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 528 с.; Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. // ХС. Севастополь, 2005. Вып. 14. С. 257-268.

⁵ Sambuceto di L. Régestes et actes // Balard M. Gênes et l'outre-mer. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290. Paris: Mouton & Co., 1973. Volume 1. P. 67-392.; Акты Джованни de Labayno 1410-1412 гг.; Акты Джованни Бальби 1402-1403 гг.; Акты, составленные в Каффе нотарием Бартоломео de Paverio в

конкретних даних відносно постачання озброєння до генуезьких поселень, що я насправді сподівався в них побачити, але вони в певній мірі відображають міжетнічні зв'язки в їх межах, шляхом висвітлення особливостей міжособистісного діловодства. Массарії¹ же, зокрема, дають нам змогу прослідкувати у часовому просторі динаміку зростання/спадання фінансування оборонної галузі, шукаючи пояснення її коливань серед інших чинників, а також власне встановити на що саме в згаданій галузі приділялося більше уваги і яке було їх відсоткове співвідношення до інших витрат.

Серед наративних джерел особливої уваги потребують свідчення мандрівників, які в різний час та за різних обставин відвідували генуезькі поселення Причорномор'я. Кожен із них куди більше уваги приділяв їх фортифікаційним спорудам та озброєнню часто порівнюючи з подібними на своїй батьківщині – це фактично не тільки дає нам змогу побачити оборонну інфраструктуру Генуезької Газарії очима їх сучасників, а й ознайомитися з ранніми спробам їх порівняльного аналізу. Так серед таких мандрівників-сучасників варто згадати Гільберта де Лануа та Перо Тафура², а вже турецьку Кафу свого часу описували Мартин Броневський та Евлія Челебі³, про яких я принагідно згадував у минулій частині даного розділу.

Останні в даному огляді писемні джерела – епістолярні. Для даного дослідження принципіально важливим є ті, що свідчать про останній рік існування Генуезької Газарії, зокрема такі як «Письмо тосканського аноніма про взяття Кафи у 1475 році», «Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонатарія папського, с донесением в 1475 году, что Каффа взята

1394-1395 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуезских нотариусов, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя. 2018. С. С. 366-459; 331-345; 276-303.

¹ Massaria Caffae 1374. URL: <http://hist.msu.ru/departments/8823/projects/MC1374/2700/>; Massaria Caffae 1381. URL: <http://hist.msu.ru/departments/8823/projects/MC1381/>; Massaria Caffae 1424. URL: <http://hist.msu.ru/departments/8823/projects/MC1424/>. Дата звернення до всіх: 11.05.2024.

² Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа. С. 172-178.; Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Лануа. С. 433-465.; Тафур П. Странствия и путешествия. Черное море. Странствия и путешествия / Перевод, предисловие и комментарии Л. К. Масиеля Санчеса. М.: Индрик, 2006. 296 с.;

³ Описание Крыма (Tarlariae descriptio) Мартына Броневского. С. 333-367.; Челеби Э. Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. 274 с.

турками...», «Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море»¹ тощо. Саме вони сформували у більшості дослідників уявлення про головну роль фактору міжетнічних конфліктів у загибелі Генуезької Газарії, а тому вони потребують прискіпливого вивчення та подальшого аналізу.

Завдяки епіграфічним та сфрагістичним джерелам² ми маємо змогу в хронологічному розрізі прослідкувати послідовність та тенденції у розбудові міських оборонних споруд – це стає можливим завдяки тому, що генуезькі консули, враховуючи швидкоплинність їх каденції, намагалися залишити після себе який-небудь слід в історії. Так до кожної вежі, побудованої під час правління того чи іншого консула, додавалася кам'яна табличка з відповідним іменем та часом консульства. Це, зокрема, дало змогу історичній науці створити список консулів Кафи, опублікований свого часу М. Мурзакевичем³.

Таким чином в даному дослідженні задіяний широкий типологічний спектр джерел, кожна група яких слугує своїй цілі згідно з його тематикою. Втім серед названих джерел найбільшу цінність становлять збірки законів, що регламентували життя Генуезької Газарії. В тандемі з іншими типами джерел, вони дають нам змогу розглянути оборонну інфраструктуру генуезьких поселень настільки об'єктивно, наскільки це в принципі можливо.

¹ Хаутала Р., Гулевич В. П. Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки // Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6, № 4. С. 829-854.; Юргевич В. Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонотария папского с донесением в 1475 году, что Кафа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю Венгерскому // ЗООИД. Одесса, 1894. № 17. Ч. 4. С. 1-2.; Анонимное письмо их Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море (пер. с итал. на рус.) // Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. Симферополь, 1911. № 45. С. 14-15.

² Юргевич В. Н. (тут і далі). Генуэзская надпись, найденная в Феодосии в 1883 году // ЗООИД. Одесса, 1888. № 14. С. 24-26.; Генуэзские надписи в Крыму // ЗООИД. Одесса, 1863. № 5. С. 157-178.; Две генуэзские надписи из Балаклавы // ЗООИД. Одесса, 1879. № 11. С. 319-320.; Новые надписи Генуэзские // ЗООИД. Одесса, 1868. № 7. С. 274-281.; Ретовский О. Генуэзская плита, найденная в Феодосии в 1890 г. // ИТУАК. Симферополь, 1891. № 13. С. 75-76.; Він же. Генуэзские надписи, найденные в г. Феодосии в 1894 г. // ЗООИД. Одесса, 1896. № 19. 1 ч. С. 14-26.; Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России. Находки 1912 г. // ИИАК. СПб, 1913. № 47. С. 104-116.

³ Мурзакевич Н. Н. Генуэзские консулы города Кафы. С. 552-555.

§1.3. Методологія та методи

Розібравшись із історіографічною та джерельною базою даного дослідження ми закономірно переходимо до методів їх використання, що фактично є заключною частиною цього розділу.

Окрім загальнонаукових методів, перелічувати яких, як на мене, немає особливого сенсу, так як вони присутні в будь-якому дослідженні, були використані спеціально-історичні, статистичні та метод історичного моделювання. Так як метою даного дослідження є визначення рівня обороноздатності генуезьких поселень на момент вторгнення осман у 1475 р., для нас важливо прослідити генезу її оборонної інфраструктури, що стає можливим при використанні історико-генетичного методу. Археологічні та епіграфічні дані дають нам змогу прослідкувати динаміку та тенденційність фортечного будівництва і завдяки використанню статистичного методу сконструювати історичні моделі у вигляді зведених таблиць вихідних даних та сконструйованих на їх основі діаграм. Останні ж можна поділити за певними типами (типологічний метод), що в свою чергу спрощує для нас порівняльний аналіз окремих елементів оборонних споруд генуезьких поселень Причорномор'я. Наприклад, зібравши до купи вихідні дані довжин куртин окремо Кафи, Чембало та Солдайї, ми можемо вирахувати середню їх довжину в кожному з напрямків, а потім, створивши на їх основі діаграми (особисто я використовую для цього Microsoft Excel), візуально порівняти кінцеві результати. При цьому ми не тільки попередньо визначимо рівень укріпленості того чи іншого напрямку (чим менша довжина куртин, тим більша щільність веж, на яких можна розмістити металюну зброю), а й зможемо співставити пріоритети генуезького фортечного будівництва того чи іншого міста із його географічним положенням відносно найбільш вірогідних напрямків наступу ворога, тим самим виловивши в цьому закономірність.

Як би не було цікавим та корисним історичне моделювання, воно зводить багатогранні по своїй суті процеси та явища до однієї площини. Таким чином

при роботі з такими моделями варто розуміти їх абстрактність та обмеженість. Уникнути хибних висновків можна тільки маючи на увазі всю ту сукупність згаданих вихідних даних як цілісної системи, або ж навіть користуючись сукупністю створених моделей. Те, як легко руйнується згадана мною вище модель, можна продемонструвати наступним чином: порівняльним аналізом отриманих з діаграм даних було встановлено, що найгірший показник середньої довжини куртин належить південній оборонній лінії Кафи, а отже даний рубіж був найбільш незахищеним серед інших. Втім тримаючи в голові вихідні дані, я розумію, що щільність веж у південно-східному напрямку тієї ж оборонної лінії займає друге місце серед подібних. Тобто впевнено говорити про незахищеність згаданих укріплень у порівнянні з іншими буде некоректним. До того ж є ймовірність того, що саме ця лінія, яка добудовувалася останньою, була створена за новітніми на той час технологіями, що дозволяло їй, на відміну від її «суперниць», витримати куди більше залпів вогнепальної артилерії осман.

Як можна побачити, історико-генетичний, порівняльний, типологічний та статистичний методи в даному дослідженні слугують уніфікації отриманих даних задля створення певних історичних моделей, втім насправді вони ж у тандемі з попередніми дають нам змогу висувати більш об'єктивні судження щодо реальної обороноздатності генуезьких укріплень на момент вторгнення осман, яке стало кінцем існування Генуезької Газарії.

Розділ 2. Оборонна справа «стовпів» Генуезької Газарії: Кафи, Солдайї та Чембало

2.1. Особливості формування фортифікаційних укріплень на південному березі Криму

Кафа, Чембало та Солдайя були тими містами, що становили основу генуезької могутності на Чорному морі та забезпечували левову долю прибутків своїй метрополії завдяки торгівлі зі Сходом та північно-східною Європою. Саме тому в історіографії періоду генуезької присутності в Чорноморському регіоні їм приділяється найбільша увага – цьому також неабияк сприяє великий комплекс різноманітних за типом джерел, які освітлюють численні аспекти буття цих міст та його жителів: від макроісторії до мікро- та історії повсякдення. Вже сам факт наявності великої кількості цих свідчень дає нам змогу зрозуміти, наскільки визначне місце в історії генуезької колонізації Причорномор'я займали ці міста, а етнорелігійний колорит історичних джерел відображає той слід, який вони залишили в історії інших народів регіону.

Тим не менш, їх існування під владою генуезців обірвалося у 1475 р. внаслідок вторгнення османів, зупинити яке вони виявилися не в змозі. Приймавши на себе перший удар, своєю поразкою вони фактично попередили падіння менших генуезьких міст на побережжі Чорного моря. Саме тому вкрай важливою для нас є необхідність простежити генезу розвитку оборонної справи цих трьох міст, а саме особливостей фортифікаційної розбудови, формування постійних та тимчасових гарнізонів, їх грошового та продовольчого забезпечення і пов'язаних з цими аспектами проблем.

2.1.1. Кафа від початку існування до оформлення першої лінії оборони (сер. 2 пол. XIII – сер. XIV ст.)

Згадуючи перший розділ, нами було встановлено, що існування Генуезької Газарії, згідно датуванню М. Балара, бере свій початок з сер. 2 пол. XIII ст., коли генуезці отримали повний, і спочатку навіть монопольний, доступ до Чорного моря внаслідок Німфейського договору з Нікейською імперією, а потім отримали від Золотої Орди право заснування поселення на їх території¹. Вибір генуезців пав на побережжя Феодосійської затоки, яка могла би стати зручним місцем дислокації порту майбутнього могутнього торгового поселення. Разом із місцевим грецьким населення, яке вже проживало в доволі старому поселенні під назвою Феодосія, що стрімко занепадало внаслідок втрати стійкого зв'язку з Ромейською імперією, вони почали облаштовувати нове місто – Кафу.

Не дивлячись на той факт, що місто фактично розвивалося з нуля, вже приблизно через 1-2 десятиліття воно почало набирати неабиякої ваги, про що свідчить збільшення частоти згадок міста в генуезьких нотаріальних актах, найбільш ранні з яких належать перу кафського нотарія Ламберто ді Самбучето і датуються 1289-90 рр.² Втім це не єдиний факт зростання ролі Кафи: завдяки епіграфічним джерелам нам відомо, що вже у 1289 р. у місті головував консул Паоліно Дорія, який ймовірно був родичем Бальдо Дорії – можливого засновника міста, якщо вірити «сеньйоральній» теорії Дж. Стелли, про яку згадувалося у минулому розділі. Втім є данні і про те, що до Паоліно Дорії у 1281 р. містом керував принаймні ще один консул³, ім'я якого нажаль до сьогодні не зберіглося. Зважаючи на генуезьку традицію інституту консульства, можна припустити, що до першого консула, ім'я якого нам

¹ *Господаренко О. В.* Італійська колонізація Північного Причорномор'я у XIII-XIV ст. С. 54; *Балар М.* Генуезці и Золотая Орда. С. 599.; *Мурзакевич Н. Н.* История генуезских поселений в Крыму. С. 4.; *Скржинская Е. Ч.* Генуезцы в Константинополе в XIV в. С. 222.; Договір Візантійської імперії з Генуезькою республікою (1261 р.) // Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальнов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків, 2017. С. 140-142.; *Узлов Ю. А.* К вопросу об итальянской колонизации Северного Причерноморья (XIII-XV). С. 35.; *Шаруда А. А.* Итальянская колонизация Северного Причерноморья. С. 84.; Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. С. 49.

² *Balard M.* Gênes et l'outre-mer. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290. P. 67-381.

³ *Мурзакевич Н. Н.* Генуезские консулы города Кафы. С. 553.; *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 118.

достеменно відомо, могло правити як мінімум ще 8 консулів, адже один і той же консул не міг займати свою посаду більше року, хоча не можна і відкидати можливості того, що між консулами 1281 та 1289 р. могла бути прогалина, або ж перший займав свою посаду більше, ніж то було можливим для майбутніх консулів. Тим не менш, незважаючи на ці нюанси, наявність у Кафі консула було показовим, так як їх назначали тільки в ті міста, що мали важливе значення для Генуезької республіки, а із розширенням меж Генуезької Газарії, починаючи з середини XIV ст., зверхність кафського консула над консулами інших її міст була юридично оформленою та закріплено в Уставі 1449 р.

Втім, не дивлячись на ці позитивні моменти, Кафа у 2 пол. XIII – на поч. XIV ст. дуже часто потерпала від агресії двох своїх сусідів: золотоординців та віковічних конкурентів – венеціанців. Цьому, звичайно, сприяла малорозвиненість фортифікаційних укріплень міста. Якщо припустити, що згаданий нами у минулому розділі Н. Григора, дійсно оперував фактами, а не вигадав ймовірну модель початкових укріплень генуезької Кафи, то дане місто спочатку було обнесене валом із частоколом¹, радіус якого розширювався згідно потребам місцевого населення. Втім якихось археологічних підтверджень цьому мною знайдено не було – навіть С. Г. Бочаров², який хоч і займався дослідженням Кафи, так і не надав цьому якихось археологічних підтверджень, хоча також оперував цим же припущенням. Та і спірним залишається питання можливості створення валу в умовах гірського ландшафту Криму – можливо все-таки певні дерев'яні укріплення у Кафи на той момент були.

Щодо сил оборони, то про них відносно цього періоду також свідчень не багато, але вони є. Зазвичай дослідники, яких в тій чи іншій мірі зацікавив цей аспект історії розвитку Кафи, схильні вважати, що основою оборони ранньої

¹ Никифор Григора. История ромеев. Ρωμαϊκή ιστορία. С. 94.

² Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII–вторая половина XV вв.). Первый период (70-гг. XIII в. – 1308 г.). URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20. Дата звернення: 21.09.2024.

Кафи були найманці, про яких згадується ще в далекому від цього періоду Уставі 1449 р. Втім малоймовірною здається така можливість, адже для міста, що тільки почало розвиватися, тримати на постійній основі наймане військо було щонайменше тяжко економічно, хоча не слід відкидати можливість дислокації у місті невеликих військових груп членів знатних родів Генуї, що вирішили поселитися на новому місці, але чи могли вони скласти постійний гарнізон міста за рахунок приватного фінансування сказати важко.

Якось під час роботи з літературою в даній тематиці мені трапилася серія робіт А. Кузь, в полі зору досліджень якого були військові сили Кафи. Так даний дослідник, посилаючись на працю «*Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*» авторитетного в цій тематиці вченого Г. Бретіану, який нібито в свою чергу оперував даними, котрі отримав при вивченні нотаріальних актів Ангеліно де Сігестро, стверджував, що Генуя відправила до Кафи 3 лютого 1291 р. соціїв, що з латини перекладається як «сподвижники», і по-суті прирівнювалося до поняття «найманці»¹. Ця інформація мене неабияк зацікавила, адже серед тих кафських нотаріальних актів, які мені відомі, і до яких я мав доступ на той момент², ніколи не згадувалося про які-небудь військові формування, а тому у мене склалося уявлення про те, що вони навряд-чи могли в принципі бути у полі зору нотарів. Їх сфера роботи зазвичай обмежувалася укладенням торгівельних договорів та позик, засвідченням шлюбу, передачі майна у спадок і т. п.

Так, при спробі перевірити інформацію, яку надав нам Кузь, виявилось, що ні у роботі Г. Бретіану, на яку посилався дослідник, ні серед нотаріальних актів згаданого нотарія, які були опубліковані в тій же роботі, подібних згадок не було. Більше того – найбільш ранній опублікований акт Ангеліно де Сігестро

¹ Кузь А. І. Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.). С. 36; Кузь А. І. Статут Кафи 1290 р. як джерело по ранній історії генуезьких торгівельних колоній в Криму. С. 16.

² Sambuceto di L. *Régestes et actes*. P. 67-392.; Акты, составленные в Каффе нотариом Бартоломео de Paverio в 1394-1395 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуезских нотариов, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя, 2018. С. 276-303.; Акты Джованни Бальби 1402-1403 гг. С. 331-345; Акты Джованни de Labauno 1410-1412 гг. С. 366-459.

датується 22 березня 1291 р.¹, в той час як у А. Кузя прибуття до Кафи соціїв відбулося, як вже було згадано, 3 лютого того ж року. Тому хоч наданий факт А. Кузем виглядає спокусливим, але він так і залишається непідтвердженим, хоча не згадати про нього з моєї точки зору було б неправильно, припускаючи можливість його реальності.

В той час як можливість присутності на постійні основі в Кафі найманців в цей період все ще залишається малоймовірною, точно можна на разі сказати про те, що кістяком оборони генуезької Кафи в будь-який період її існування було ополчення, тобто звичайних людей, які за потреби захистити свою домівку брали до рук зброю і вступали до бою з нападником. Наприклад у генуезького хроніста Якопо да Вараджине згадується про те, що у 1307 р. Кафа виставила проти сил татарського хана по 300 греків та генуезців, тобто близько 600 осіб, «...ad se deffendendum et familias eorum»², що в перекладі означає «щоб захистити свої родини». Завдяки цій фразі, не викликає сумніву той факт, що на захист міста ставало його населення.

Окресливши всю наявну інформацію та можливі припущення про особливості оборонної справи Кафи в період до 1307 р., все-таки найкращим аргументом у бік тезису щодо слабкості кафської оборонної інфраструктури, є численні свідчення про напади та руйнування даного міста, особливо якщо порівняти їх з періодом, який йшов після створення перших кам'яних укріплень. Так нам відомо про напад на Кафу венеціанців у 1296 р., що було одним із епізодів генуезько-венеціанської війни 1244-99 рр., у рік кінця останньої місто пограбував емір Ногай в межах загального рейду по Кримському півострову, а у 1307 р. нищівного удару завдав хан Золотої Орди Токта³. Останній інцидент був особливим тим, що генуезці далеко не відразу

¹ *Brătianu G.* Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. P. 100, 138, 240; P. 319-323.

² *Continuazione della cronaca di Jacopo da Varagine, dal MCCXCVII al MCCCXXXII / publ. per cura di V. Promis // ASLSP, 1874. T. 10. P. 500-501.*

³ *Карпов С. П.* Генуезские и венецианские фактории в Крыму. С. 319.; *Брун Ф. К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. I. С. 200. Из летописи Рукнеддина Бейбарса. С. 111.; Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. С. 52.; *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 57, 120.; Из энциклопедии Эннувейри. С. 162.; *Бочаров С. Г.* Историческая

з змогли повернутися до Кафи, – образа хана на них була достатньо сильною і до кінця свого життя вона нікуди не зникла, або ж генуезці вирішили не ризикувати і дочекатися приходу до влади нового хана, що сталося у 1312 р. Наступник Токти, Узбек, образу попередника не розділяв і в той же рік дозволив генуезцям повернутися до Кафи, яка була їм недоступною аж 5 років.

За цей час в метрополії, безсумнівно, були взяті до уваги попередні помилки, а тому було вирішено взятися за відновлення та розбудову Кафи максимально серйозно, особливу увагу приділивши зведенню кам'яних укріплень. Так рада генуезької комуни із 24 мудреців створює свою меншу копію під назвою Офіція Газарії, що складалася з 8 мудреців. Вона повинна була відати всіма справами, що стосувалися генуезької діяльності в чорноморському регіоні, а їх першим завданням було відновити, покращити та зміцнити Кафу – саме ця так би мовити тріада лягла в основу статуту Офіції Газарії складеного 30 серпня 1316 р. під назвою «Ordo de Caffa»¹. Судячи з його тексту, генуезька влада вирішила до розбудови міста залучити кошти приватних власників. Так землі майбутнього, фактично генуезького, кварталу під назвою «civitas» на Карантинному пагорбі, який в першу чергу планували обнести стіною, були розпродані бажаючим там поселитися генуезцям, а землі навколо цього району, що отримали назву «burg», здавалася в оренду іншим народам, зокрема грекам та вірменам². Окрім власне метрополії та приватних осіб, в Кафу інвестували також й інші держави, в особливості Папська область, яка вбачала у Кафі форпост для поширення католицизму на північ та схід від неї. Так, наприклад, відомо, що одна із веж цитаделі була побудована у 1346

география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 741.; *Ди Козмо Н.* Татары и торговцы на черноморской границе в XIII и XIV веках: совпадение интересов и конфликты. С. 591-592.

¹ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 779, 781.; *Скржинская Е. Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье. С. 150.; *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 202.; *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 744.; *Карпов С. П.* Генуэзские и венецианские фактории в Крыму. С. 320.

² Див. дод. мал. 3.; *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 202.; *Бочаров С. Г.* Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII–вторая половина XV вв.). Второй период (1316-1382 гг.). URL: http://Annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20. Дата звернення: 25.09.2024.

р. завдяки фінансовій підтримці Римського Папи Климента VI, за що вона отримала назву свого так би мовити, творця¹.

В східній від цивітас частині бургу розміщувався тимчасовий ринок, на якому населення купувало та продавало первинну сировину, наприклад злакові культури. Згідно з тим же статутом «Ordo de Caffa» забудова цієї землі була забороненою, що, можливо, було зроблено для того, щоб у випадку нападу татар можна було швидко згорнути ринок та звільнити місце для обстрілу неприятелів². Ходом відновлення та розбудови Кафи на місці керував Опікунський комітет, на плечі якого в подальшому лягло обслуговування та ремонт укріплень³.

У тому ж 1316 р. влада Генуї розпорядилася надати Кафі озброєння, кількісний і якісний характер якого дійшов до нас у вигляді списку до «Ordo de Caffa»⁴. З огляду на нього, Р. Хаутала підрахував і зробив висновок, що гарнізон Кафи становив 172 солдати⁵. На мій погляд це доволі багато для міста, яке тільки почало відроджуватися і тримати на постійні основі такий гарнізон було значним економічним тягарем для Кафи. Тим паче вивчивши передмову до списку⁶ стало зрозумілим, що це озброєння надавалося не для озброєння гарнізону, – воно повинно було потрапити до арсеналу, роль яких у Кафі пізніше виконували проміжний⁷ та основний склади озброєння, відповідно, Висока (Станталіс) та вежа Константина. У випадку потреби обороняти Кафу ця зброя повинна була надаватися ополченню, процес чого контролювали так звані ключники, тобто ті, хто мав при собі ключи від складу зі зброєю. Всього їх було 3: військовий наглядач, який на постійній основі слідкував за арсеналом разом із вартовим, і два генуезькі громадяни

¹ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 207.

² Там же. С. 790.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 675 (§5).

⁴ Див. дод. Таблица 3.

⁵ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 798.

⁶ Там же. С. 791.

⁷ До нього в кінці своє каденції надавали по одному комплекту озброєння військовий начальник міста та ринковий пристав, і два – консул Кафи.

дворянського та недворянського походження. Тільки в тандемі один з одним вони могли отримати доступ до арсеналу. Військовому наглядачу також потрібно було скласти звіт для консула та синдиків щодо того, кому була надана зброя з арсеналу¹. Як можна побачити, ставлення до цього у генуезців було вкрай серйозне, що і не дивно, адже хто знає, щоб могло статися генуезцями, якби ця зброя у мирний час потрапила до рук греків та вірмен невдоволених їх владою? В будь-якому випадку тепер ми можемо безповоротно підійти до розгляду особливостей розбудови укріплень цивітас.

Побудова першої лінії оборони тривала доволі довго, аж до 1340-х рр., і, враховуючи значне погіршення відносин з татарами, до 1352 р. мури цивітас доповнювалися прибудовами веж, на яких розміщувалися далекобійні механізми наприклад балісти та требуше. З огляду на це, можна сказати, що чим меншою є довжина куртин, тобто ділянок стін між двома вежами, тим більш захищеним вважається певне укріплення. Згідно з цим, ми маємо змогу визначити вектор оборони Кафи, тобто того напрямку, якому генуезці приділяли найбільше уваги з огляду на зовнішні загрози.

В результаті, у 1352 р. кафська цитадель площею 11,3 га була укріплена муром довжиною 1 км 440 м, а їх середня висота, якщо враховувати середні показники висоти стін (13 м) та веж (20 м), яких всього нараховувалося 16, становила близько 16,5 м. За формою всі вежі, крім двох (напівкруглі) мали прямокутний вигляд. За положенням 5 веж розташовувалися на кутах, ще 5 – на стінах, серед яких 2 вежі шляхом об'єднання їх аркою складають верхню частину приморських воріт, а інші 6 будувалися над воротами. Тільки одні ворота були частиною куртини. Тобто в цілому можна нарахувати 8 воріт².

Закономірним виявився той факт, що найбільш укріпленою була північно-західна частина Кафи, зі сторони якої нападали татари, адже звідти йшла

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 700-701; С. 651 (§19), С. 723, 724 (§1).

² Див. дод. мал. 6.

дорога на столицю Кримського улусу – Солхат. На цьому напрямку ми бачимо рекордний для Кафи показник щільності веж яких було 6, середня відстань між якими становила 31 м – інші напрямки таким «похвалитися» не можуть. Доволі характерним явищем для оборонного зодчества Кафи аж до середини XV ст. є приділення значно меншої уваги розбудови укріплень зі сторони моря. В тій же цитаделі відстань між вежами становила в середньому 172 м., що було найгіршим показником не тільки для укріплень цивітас, а й наступної за хронологією оборонної лінії вже навколо бургу. З огляду на цю характерну рису зведення укріплень для Кафи, можна припустити, що генуезці не вбачали великої загрози зі сторони моря, враховуючи, те що Генуя фактично була таласократією, тобто державою, яка пов'язувала свою життєдіяльність з морським простором через брак земель, а тому вона наряду із найсильнішими італійськими торговими республіками мала чисельний флот, сили якого повинно було вистачати для захисту чисельних факторій розкиданих по побережжю Середземного та Чорного морів. До того ж у Кафи також були власні морські сили, яких принаймні точно вистачало для боротьби з піратами¹, а присутність венеціанців в Чорному морі, які могли би завдати чималої шкоди місту, почала потроху зменшуватися.

Так чи інакше, жителі Кафи впоралися з нагальною потребою в укріпленні міста від татарської загрози, адже навіть недобудована цитадель Кафи у середині XIV ст. була достатньо обороноздатною, щоб витримати дві облоги хана Джанібєка 1344 та 1346(45) рр., за першої з яких захисники навіть змогли ініціювати вилазку та знищити облогову техніку татар². Це стало поворотним моментом в стосунках генуезців із золотоординцями: тепер вже Кафа почала диктувати свої вимоги татарам, а останнім часто доводилося йти на поступки, що ми докладно розглянемо в наступному пункті. В. Л. Миц справедливо

¹ Карпов С. П. Латинская Романия. С. 179-180.

² Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа. С. 175.; Пилипчук Я. В. Хан Джанибек и князь Любарта-Дмитрий. С. 76.; Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 601.; Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. С. 28.; Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 601.

відзначив, що лігурійці після 1344 р. були для татар невразливими якраз завдяки укріпленням Кафи¹. Тепер генуезці були готові для поширення своєї влади на інші території чорноморського регіону, що призвело, зокрема, до виникнення ще двох «стовпів» генуезької Газарії.

2.1.2. Період розквіту оборонної справи Кафи, Чембало та Солдайї (2 пол. XIV – сер. XV ст.)

Створивши ефективну проти місцевих ворогів оборону в Кафі, побудувавши стіни навколо латинського кварталу, тим самим оформивши цитадель, генуезці взяли курс на розширення власного впливу, зокрема, в межах Північного Причорномор'я. В центрі неабиякої уваги було подальше освоєння південного кримського, про яке якраз й іде мова в даному розділі, та побережжя пн-сх. та пн-зах. Причорномор'я.

Так, приблизно в 1340-х рр., тобто в процесі зведення кам'яних укріплень Кафи, лігурійці взяли під свій контроль Чембало², яке, ймовірно за все, як у свій час згадана древня Феодосія, на котрій виросла Кафа, було одним із безлічі візантійських поселень Криму, що занепадало внаслідок втрати стійкого зв'язку із Римською імперією³. Цілком можливо і те, що воно зазнало агресії зі сторони сил Монгольської імперії, але без захисту зі сторони своєї батьківщини в умовах культурної, етнічної та релігійної замкнутості, шансів на виживання у місцевих греків було небагато. Хіба що якщо сконсолідуватися та створити власну державу в умовах гірського Криму, що пізніше лягло в основу формування грецької держави Феодоро з максимально укріпленим центром, що носив назву Мангуп (Дорос) навколо якого з усіх

¹ *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 169.

² Там же. С. 96.; *Балар М.* Генуезцы и Золотая Орда. С. 603.; *Дьячков С. В.* Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV-XV вв. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции. Харьков: ООО НТМТ, 2018. С. 85.; *Тупаков В. А.* Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление. С. 330.

³ *Дьячков С. В.* Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 84.

сторін крім однієї були урвища максимальною глибиною десь між 70-80 м¹. Саме це «пещерне місто»² в подальшому сильно впливало на розвиток генуезького Чембало, намагаючись його підкорити задля того, щоб отримати вихід до Чорного моря. І саме Мангуп можна вважати еталоном серед тих міст-фортець, які зазнали стрімкого удару турецьких сил в 1475 р., і яке протрималося у порівнянні з ними рекордні півроку під турецькою облогою, втрати від якої стали поводом для османського султана Баязида прибрати непокірного Гедика Ахмеда-пашу, який керував вторгненням до Криму. Хоч це фактично не було головною причиною страти паші, але в якості приводу доволі високо оцінює обороноздатність Мангупу.

Повертаючись же до Чембало³, варто окреслити його географічні умови, в яких воно було розташовано. Для ще одного свого поселення, лігурійці обрали побережжя Балаклавської бухти, котра була своєрідним природним кордоном між Гераклейським півостровом та гірським Кримом. Сама бухта знаходиться на північ від мису, південна частина якого обривається в море, що було доволі непоганим природним захистом зі сторони моря, не рахуючи затишної та не надто помітної з моря бухти. Конкретним місцем розташування Чембало став схил гори Кастрон⁴, яка наразі називається Фортечною.

Ймовірно, початковий період розбудови оборонних споруд в Чембало мало в чому відрізнялося від аналогічних в Кафі, і, в подальшому, Солдайї. Скоріш за все попередньо до зведення кам'яних укріплень, їх протолінія окреслювалася дерев'яними (у вигляді частоколу) приблизною протяжністю 110 та 330 м зі східного та північно-східного напрямку відповідно⁵. Є ймовірність і того, що генуезці не встигли звести навіть і їх, адже вже у 1345

¹ Герцен А. Г. Рассказ о городе Феодоро. Топографические и археологические реалии в поэме иеромонаха Матвея // АДСВ. 2001. Вып. 32. С. 262.

² Герцен А. Г., Науменко В. Е. К истории цитадели Мангупа // АДСВ. 2006. Вып. 37. С. 386.

³ Див. дод. мал. 2

⁴ Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуезских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 84.; Дьячков С. В. Археологические исследования генуезской крепости Чембало в 2000-2005 гг. С. 212.; Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. С. 120-121.

⁵ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуезской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 15.

р., тобто після першої невдалої спроби хана Джанібека взяти Кафу, про що згадувалося в кінці минулого пункту, останній вирішив спрямувати свій удар на явно ще безпомічне Чембало, яке хоч і було знищене золотоординцями, але його жителі вцілили завчасно покинувши поселення¹. В результаті після відходу військ Джанібека жителі поселення повернулися до нього та почали процес його відновлення та укріплення. Згідно з одним епіграфічним джерелом, а таким зазвичай в історії дослідження оборонної інфраструктури Генуезької Газарії являються кам'яні таблички з іменами консулів, вважається, що розбудова кам'яних укріплень Чембало почалося у 1357 р. під керівництвом консула Симона дель Орто², тобто через 5 років після того, як була добудована кафська цитадель. Хоча насправді є можливість більш раннього початку даного процесу – щонайменше в першій половині 50-х рр. того ж століття, адже завжди є шанс, що археологам могла не трапитися більш рання консульська табличка. Так чи інакше, вважається, що до першого конфлікту Феодоро із лігурійцями, укріплення Чембало охоплювало площу приблизно від 3 до 4,5 га³

Повертаючись паралельно до Кафи, варто відзначити, що після відсічі двох нападів хана Джанібека, місто могло доволі впевнено називатися одним із найвпливовіших у регіоні. Його важливість не тільки для власної метрополії, а й для всієї Західної Європи, була безсумнівною внаслідок встановлення мусульманської влади на Близькому Сході наряду із папськими буллами, які забороняли торгівлю з іновірцями всім правомірним християнам (хоча далеко не всі цій забороні і слідували). В такому випадку центром торгівлі між Сходом та Заходом стало Чорне море, чому сприяла не тільки діяльність італійців в ньому, а й відкритість до торгівлі з іншими народами

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 15.; Тупаков В. А. Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление. С. 330.

² Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 85; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 14.

³ Там же. С. 15.; Дьячков С. В. Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. С. 87.

золотоординців. Таким чином, принаймні до середини XV ст., коли османами був встановлений повний контроль над протоками до Чорного моря, основою економіки Кафи була посередницька торгівля¹.

Третя чверть XIV ст. характеризується стрімким розвитком не тільки Кафи, а й інших підконтрольних лігурійцями факторій регіону, що в основному пов'язано зі смутою в Золотій Орді після смерті ханів Джанібека (1357) та Бердибека (1359)². В цей період відбувалася ханська чехарда, в якій не один володар не затримувався на троні надовго. Ці міжусобиці були на руку генуезцям, а тому під час військового конфлікту із намісником Солхату Кутлуг-Тимуром вони 19 липня 1365 р. відібрали у золотоординців Солдайю, котра 22 роки до того, тобто 1343 р., була завойована ними у венеціанців³. Останні ж володіли Солдаєю як мінімум з 1206 р.⁴, а отже золотоординське завоювання перервало як мінімум 137 річне венеціанське панування в місті.

Географічно Солдайя розташовувалася в середній частині південного побережжя Криму у Судакській бухти, на відстані 35-37 км до Феодосії та 116-117 км до Чембало. Основна частина міста була побудова на північній частині Фортечної гори, або, як її називають кримські татари, Дженебез-Кая (Генуезька скала). До сьогоднішнього дня Солдайська фортеця зберіглася значно краще за укріплення Кафи та Чембало⁵. Варто також зазначити, що на відміну від Кафи та Чембало, з якими генуезцям доводилося працювати майже з нуля (принаймні в фортечному будівництві), то в Солдайї все ще були залишки укріплень венеціанських часів і навіть більш ранніх. До 1307-08 рр. у

¹ Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. С. 333; Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII—XV вв. С. 66; Бадян В. В., Чиперис А. М. Торговля Каффы в XIII - XV вв. С. 175.

² Карпов С. П. Генуэзские и венецианские фактории в Крыму. С. 301.; Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 602.

³ Balard M. La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 151; Якобсон А. Л. Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. С. 118; Белявская Ю. В. Генуэзская экспансия в Крыму во второй половине XIV – начале XV вв. С. 551; Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 65; Балар М. К истории генуэзских поселений в средневековом Средиземноморье. С. 133.

⁴ Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма. С. 64.

⁵ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 750.; Фронджуло М. А. Раскопки в Судаке. С. 150; Див. дод. мал. 8.

місті також існували зовнішні оборонні стіни, які, скоріш за все, були зриті внаслідок невдалого антиординського повстання¹.

В новому володінні лігурійці розпочали укріплення зовнішнього периметру міста, традиційно починаючи зі створення частоколу, яке не тільки було тимчасовим укріпленням, а й лінією, що окреслювало побудову майбутніх кам'яних укріплень. Ймовірно будівництво було закінчене у 1371 р., так як з цього року позаду цієї лінії починається будівництво кам'яних укріплень, які отримали назву «castrum Sancti Cristi» та вміщала в собі площу майже в 13 га², хоча є можливість того, що приблизно під час зведення 75% частоколу почалося паралельне будівництво нової лінії, загальна довжина побудованих стін якої становила 925 м.

За археологічними даними А. Джанова та В. Майко Солдайська фортеця³ в цілому нараховувала близько 20 веж, з них 6 належали цитаделі св. Іллі площею в 0,21 га⁴, а дві з останніх були донжонами. Перший донжон знаходився на вершині гори, мав п'ятикутну форму, аналогів форми яких в Солдайї не було, та 3 поверхи. Крім власне оборонної функції ця вежа виконувала функцію маяка. Середня висота веж цитаделі становила приблизно 11,5 м, а товщина 1,18 м, і це із врахуванням того, що товщина стін маяка та однієї з безіменних веж не були вказані. Консульська вежа мала 4 поверхи і у підвалі була розміщена цистерна, а до «Георгіївської» примикали ворота, що були укріплені барбаканом.

Згадувана вище «castrum Sancti Cristi» відповідно була захищена 14 вежами. На східній та північно-східній частині укріплень всього було 5 веж, із них дві були іменні: Коррадо Чигала (1404) та Лукіні ді Фієскі ді Лаваньї (1409), що була фінальною в укріпленні східного флангу. Відповідно до кількості веж,

¹ Баранов И. А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости. С. 56.

² Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 750.

³ Майко В. В., Джанов А. В. Археологические памятники Судакского региона республики Крым. С. 274-411; Див. дод. мал. 9.

⁴ Майко В. В., Джанов А. В. Археологические памятники Судакского региона республики Крым. С. 286.; Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 39.

фортеця мала 4 куртини з середньою довжиною в 62 м та товщиною в 1,4 м. Середня висота веж становила приблизно 13,65 м, що на 2,15 м вище за попередній комплекс, а товщина 1,40 відповідно на 0,22.

Центральна, або північна, лінія оборони налічувала також 5 веж – з них іменних веж було 3: Якобо Торселло (1385) (на першому поверсі була каплиця), Пасакуле Джудичі (1392) та Барнабо ді Франки ді Пагана (1414). Куртин було також 4 (не рахуючи воріт) середня довжина яких складала 53 м (на 9 м різниці з попереднім комплексом), а товщина – 1,72 м (на 0,32 м). У веж відповідно сер. висота 20,7 м (не враховуючи дві вежі, які на даний момент погано збереглися), а товщина 1,39 м. В центральній частині лінії розміщувалися ворота Батиста ді Дзоальо (1389), які підтримувалися по бокам вежами Якобо Торселло та Барнабо ді Франки ді Пагана, а спереду для додаткового захисту був прибудований барбакан.

На західному та південно-західному напрямках оборонна лінія мала 4 вежі, дві з них були іменними – Джованні Маріоні (1380-ті) (на табличці остання цифра нерозбірлива) та Бальдо Гуарко (1394). Середня довжина куртин дорівнювала 49,3 м, а їх товщина 1,72 м. Висота веж в свою чергу становить приблизно 18 м (не рахуючи двадцятій безіменній вежі габарити якої невідомі), а товщина – 1,33 м. Остання безіменна вежа контролювала ворота до портового передмістя Солдайї, яке займало площу 5,7 га, та окрему стіну довжиною 255 м¹. Південна частина Солдайї надійно захищалося горою, яка обривалася в море.

В результаті повністю укріплена частина міста займала площу в 18,81 га, що приблизно в 4 рази менше, ніж кафський бург. За всю історію генуезького панування в Солдайї остання не знала облог, не рахуючи османської у 1475 р. Єдине, що становило загрозу для Солдайї був рейд Мамаю по Солдайському

¹ Бочаров С. Г. Археология Генуэзской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 39.

консульстві 1375 р., який, втім, обмежився лише захопленням сільської території міста приблизно до 1380-81 рр¹.

В той час, як генуезька Солдаїя більше не знавала нових фортифікаційних проектів – одна і та ж лінія оборони продовжувала вдосконалюватися до першої чверті XV ст.² та ремонтуватися після цього, то у оборонному зодчестві Кафи та Чембало в силу різних причин, все ще було місце для нових проектів.

Так, повертаючись до умов в яких та за яких відбувалося формування укріплень двох вищезгаданих міст, хронологічно слідують події, в котрих генуезці брали доволі активну участь – міжусобна війна Тохтамиша та Мамаєм. Перший, бажаючи заручитися підтримкою генуезців і отримати від них визнання свого володарювання в Золотій Орді, а також запобігти можливості укриття Мамає на лігурійських землях, пішов на заключення двох договорів, які були затверджені сторонами у листопаді 1380 та лютого 1381 р. Їх головним результатом для генуезців було закріплення завоювань на Кримському півострові, а також повернення територій Капітанства Готія, які вони змогли підкорити собі разом із Солдаєю у 1365 р.³

Не дивлячись на, здавалося би, приємний тон цих договорів, генуезці почали готуватися до військового зіткнення з татарами. На це вказують масові ремонтні роботи веж та воріт у 1381 р.⁴, а також розпочате в 1383 р. будівництво зовнішнього оборонного кільця⁵, яке завершилося у 1389 р., що пояснюється стрімким ростом кафського бургу не тільки в розмірі, а й значенні для міста, а тому, звичайно, цитаделі просто не могло бути достатньо для захисту всього міста. Розмір території, яку закрила за собою нова стіна становила 82 га⁶, а її довжина, якщо не враховувати приморську частину

¹ Мьц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 6.

² *Погодин М.* Феодосия и Судак. С. 302.

³ *Талах В. Н.* Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте. С. 110-111; *Джанов А. В.* Татаро-генуезские договоры 1380 и 1381 годов. С. 702, 707-708; *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). P. 161.

⁴ Див. дод. Таблица 1.

⁵ Див. дод. мал. 5.

⁶ *Бочаров С. Г.* Археология Генуезской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 38.

цитаделі, дорівнювала 4640 м, з них 3170 зі сторони суші та 1470 – з моря, а вся оборонна окружність Кафи становила тепер 5240 м. Середня висота стін складала 10 м, а веж – 17,5 м, що менше ніж у цитаделі на 3 та 2,5 м відповідно. Всього було 34 вежі – 2 напівкруглі, а всі інші були прямокутними. Також друга лінія оборони вміщувала в собі 5 воріт, 4 з яких мали власну назву¹.

В цей же час, тобто у другій половині 80-х рр. XIV ст. в Чембало почалося будівництво замку на висоті 45-60 м над рівнем моря, який отримав назву в честь св. Миколи – захисника та покровителя мореплавців², що було закономірним вибором, адже фортеця розташовувалася прямо над гаванню міста, тобто фактично його головною роллю було захищати місто зі сторони бухти – про це, зокрема, свідчить наявність ділянки під трєбуше (з його залишками) на висоті 57 м для обстрілу ворожих кораблів, що потрапили до акваторії міста³. Повертаючись до власне самого замку, то спочатку було побудовано зовнішній периметр стін, що мали три вежі, потім був прокладений до території майбутнього замку водопровід і до 1388 р. замок був закінчений добудованим донжоном консула. В результаті нова фортеця займала площу в 0,18 га⁴.

Після цього зі східної сторони гори Кастрон були побудовані кам'яні укріплення площею в 0,16 га⁵ (що менше ніж у замка св. Миколи всього лише на 0,02 га – 200 м²) на висоті приблизно 110-120 м від рівня моря, всередині яких розміщувався прямокутний донжон висотою близько 15 м. Цей комплекс отримав назву замка св. Георгія – покровителя Генуезької республіки. На дорозі до Чембало були побудовані ворота з вежею над ними, а частокіл прибудовувався невеликим ділянками стін⁶.

¹ Див. дод. Таблиця 2.

² Археологической экспедиции Чембало 15 лет / Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. С. 150.

³ Дьячков С. В. Площадка для метательной машины генуезской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 84.

⁴ Бочаров С. Г. Археология Генуезской Газарии XIII–XV вв. Определение термина. С. 39.

⁵ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуезской Газарии (1275-1475 гг.). С. 755.

⁶ Мыц В. Л. Укрепления Таврики X - XV вв. С. 55.

Як я розумію, цитадель св. Георгія була побудована якраз задля протидії зазіханням татар, тому вона зайняла місце на вершині гори Кастрон з якої можна було спостерігати за головною дорогою, про яку згадувалося вище. В 1390-х рр. з оформленням чембальської гавані, в кріпосній лінії на південь від неї, було побудовано прямокутну вежу висотою від 7 м, яка, судячи по знайденим там кам'яним ядрам, була площадкою для важкої метальної зброї: балліст та требюше. Під нею на глибині тих самих 7 м розміщувалася цистерна для води об'ємом близько 550-60 м¹.

Повертаючись до висвітлення процесу оборонного зодчества Кафи, варто відмітити, що під час будівництва нової лінії оборони, між Генуезькою Газарією та Золотою Ордою у 1385 р. розгорілася Солхатська війна, визначення причин якої у дослідників відрізняється. Наприклад, М. Балар вважає, що війна виникла через те, що генуезці намагалися обійти посередництво татар у торгівлі, роблячи все, щоб не сплачувати їм комерцій², тобто податки на ведення торгівлі. До цього М. Н. Мурзакевич писав, що причиною війни стали часті набіги з боку татар, незадоволених попередніми договорами³. Як на мене обидва варіанти були причинами розгортання війни, адже враховуючи «задобрюючий» характер договорів 1380 та 1381 р. з боку ординців, адже генуезці в результаті більше отримували, ніж давали взамін, і факти несплати лігурійцями комерцію, що було фактично єдиним пунктом договору, який об'єктивно був на користь татар, і викликали невдоволення в Золотій Орді. Війна тривала недовго (1385-87 рр.), і під час облоги Кафи, її консул, можливо Бенедетто Грімальді⁴, домовився з Кутлубугою – полководцем Тохтамиша та, вірогідно, намісником Солхату, про підписання миру. Договір 12 серпня 1387 р. в результаті підтвердив попередні

¹ Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 213, 215; Дьячков С. В. Новый объект на карте генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 87; Дьячков С. В. О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв. С. 12, 15.

² Балар М. Генуэзцы и Золотая Орда. С. 603.

³ Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. С. 53.

⁴ Мурзакевич Н. Н. Генуэзские консулы города Кафы. С. 553.

територіальні здобутки лігурійців¹. Татари знову не змогли здолати кафські стіни, а тому їм довелося поновити договори 1380-81 рр., що було перемогою в обороні.

2.1.3. Зміни напрямків розвитку оборонної справи генуезців в Криму напередодні османського вторгнення

Приблизно в 1385 р. за консульства Бенедетто Грімальді² в Кафі, паралельно до будівництва другої оборонної лінії, почалося будівництво третьої³ на відстані в середньому 3 метри. Так як додаткова оборонна лінія повністю описувала другу з суші, яка, нагадую, мала довжину в 3170 м, то, враховуючи 3 м відстані між ними, нова кріпосна стіна мала протяжність приблизно в 3200 м внаслідок дещо збільшеного радіусу відносно другої лінії оборони. При цьому середня висота стін третьої лінії була в половину нижче аналогічних другої другої, тобто 5 м – це, само собою, було для того, щоб не допустити можливості фратрициду, або хоча б мінімізувати кількість цих випадків та втрати від них, а також спробою мінімізувати шкоду від залпів з облогової артилерії.

Ще однією модифікацією другої оборонної лінії, були 24 барбакани, середня висота яких становила 5,5 м, тобто вони ледь виступали над основними стінами. Ці барбакани слугували додатковим захистом 18 веж, 4 воріт, що були розташовані навпроти аналогічних воріт другої лінії. Ще один був кутовим, а інший прилягав до куртини⁴. Весь цей укріплений масив був добудований приблизно до початку 20-х рр. XV ст., так як вже тоді бургундський посол Гільбер де Лануа, котрий прибув до Кафи у 1421 р., називає її приморським містом з портом, яке захищають 3 стіни⁵, і при цьому – жодних згадок про

¹ Див. дод. мал. 2.

² Мурзакевич Н. Н. Генуэзские консулы города Кафы. С. 553.

³ Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа. С. 183.; Див. дод. мал. 5.

⁴ Крім воріт Вонітіка, так як вони були приморськими.

⁵ Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильбера де Ланнуа. С. 443.

недобудови, хоча є велика ймовірність, що він просто не бачив всієї округності зовнішньої оборони міста.

Також варто згадати про можливість існування безводного рову за третьою лінією оборони, яку висловив свого часу В. Л. Миц. Так за його даними за новою стіною був виритий рів глибиною 4-7 м і шириною 11-19 м, втім враховуючи особливості пересічної місцевості, на яких зводилися нові укріплення, заповнити рів водою не було можливості. Фактично він являв собою велику траншею з кам'яною кладкою зі сторони стін та плоским земляним дном, яка місцями була впритул до куртин¹. Наскільки це відповідало дійсності – сказати важко, але наприклад у іспанського ідальго Перо Тафура, який, за підрахунками О. Галенко, прибув до Кафи приблизно в період між травнем-липнем 1438 р.², є згадка про стіни міста та рів навколо них, при цьому вказуючи, що він занадто вузький³.

Як не дивно, але третя лінія оборони була добудована значно раніше, ніж друга. Остання будувалася та піддавалася додаткових модифікацій аж до 1475 р.⁴, до того ж пізніше за інші будувалася та частина стіни, як відділяла бург від моря. Можна закономірно припустити, що будівництво приморської стіни зовнішнього оборонного кільця йшло дуже в'яло до 1453 р. Втім коли османами був взятий Константинополь⁵, що на певний час повністю блокувало протоки Босфор та Дарданелли⁶, а влітку 1454 р. до Феодосійської протоки прибув османський флот у розмірі від 52 до 60 кораблів, які до цього здійснили рейд по північному побережжю Чорного моря, загроза зі сторони моря стала куди більшою ніж та, що на той момент становили татари. Так, жителі змогли

¹ *Миц В. Л.* Укрєплення Таврики X - XV вв. С. 55.

² *Галенко О.* Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура). С. 177.

³ *Тафур П.* Странствия и путешествия. Черное море. 163.

⁴ *Бочаров С. Г.* Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII– вторая половина XV вв.). Третий период (1383–1475 гг.). URL: http://Annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20. Дата звернення: 14.11.2024.

⁵ *Волков М.* Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456). С. 109.; *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в. С. 193.;

⁶ *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в. С. 196.

відкупитися виплатою щорічної данини в розмірі 600 соммо¹, але це аж ніяк не гарантувало їм безпеку зі сторони османів. До 1453 року, до того, як Генуезька Газарія була продана Банку св. Георгія, Кафа могла сподіватися на допомогу флоту під метрополії у випадку нападу на Кафу когось сильнішого за піратів. У самого ж міста на постійній основі утримувалася одна галера та декілька бригантин, що було вельми слабкою військово-морською силою у порівнянні з тим, що продемонстрували османи². Таким чином втрата генуезцями Пери – генуезького кварталу на європейській частині Константинополю, змусило латинян Газарії пристосовуватися до нових геополітичних умов, які явно були не на їх користь.

Якщо припустити можливість того, що стіну зі сторони моря в межах другої оборонної лінії будували від цитаделі на схід, то це підтверджує думку про те, що до середини XV ст. кафійці особливо не чекали нападу зі сторони затоки. Якраз середня відстань між вежами у першій половині куртин (із південного сходу) становили 116 м, що, звичайно, менше ніж у цитаделі на 56 м(!), але це, виявляється, не настільки показовим, адже середня відстань веж в другій половині куртин – 56 метрів. Фактично із всіх куртин укріплень Кафи саме ці на другому місці за щільністю веж серед усіх, що я згадував раніше, а це в свою чергу доволі промовисто свідчить про зміни векторів оборонного зодчества Кафи з плином часу під тиском нових геополітичних умов.

Щодо Чембало, то в нове століття воно входить вже сформованим та вельми укріпленим містом³, але природні катаклізми та новий ворог вирішили випробувати його. На розвиток Чембало дотично вплинули події війни між Тимуром та Тохтамишем, яка мала місце в кінці XIV ст. Тимуридський хан бажав осадити непокірного правителя Золотої Орди, якого фактично і посадив на її престол. Результатом походів Тимура був цілковитий розгром противника

¹ Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456). С. 114.; Гулевич В. П. От Ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. С. 108.

² Balard M. Genoese Naval Forces in the Mediterranean during the Fifteenth and Sixteenth Centuries. P. 143.

³ Див. дод. мал. 7.

– багато великих міст було зруйновано, серед них сильно постраждала Тана, в якій, зокрема, терпіли одне одного комуни венеціанців та генуезців, але основним генуезьким колоніям пощастило – війська Тамерлана минули Кримський півострів¹. Внаслідок розгрому Орди Тамерланом, в гірському Криму розцвіло грецьке князівство Феодоро про яке ми бігло згадували у минулому пункті. Властителі Мангупу, який знаходився на відстані близько 20 км на північний схід від Чембало, на початку XIV ст. було налаштовано на встановлення дружних зв'язків з Генуєю та її чорноморським колоніями², втім чи було досягнуто якихось домовленостей – не відомо. Близько 9 років між ними не було зафіксовано яких небудь контактів – В. Л. Миц припускає, що це може бути зумовлено відсутністю опублікованих документів або ж їх втратою³.

Втім вже на початку 20-х рр. князь Феодоро Олексій I (Старший), перші згадки про якого були зафіксовані 1411 р.⁴, проявив свої амбіційні плани з розширення своїх володінь. В полі його територіальних зазіхань було Чембальське консульство та Капітанство Готії, контроль над якими дали би прямий доступ до Чорного моря, а з тим – змогу його державі вийти на міжнародну політичну та торгову арену.

В результаті амбіцій свого правителя, Феодоро розв'язує війну з Кафою, що тривала в період 1422-23 рр. Під час неї феодорити зуміли захопити Чембало, але значні руйнації, які були завдані сильним землетрусом в 1423 р., змусили сторони заключити мир, за якого місто повертається генуезцям, а Феодоро отримує землю у моря, де розпочинає будівництво гавані та фортеці в

¹ Балар М. Генуезцы и Золотая Орда. С. 604.; Гейд В. Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 154.

² Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 505.

³ Мыц В. Л. Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. С. 258.

⁴ Мыц В. Л. Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. С. 257-258.

Каламиті на правому березі р. Чорна¹, тим самим заявивши на свою частку в чорноморській торгівлі.

Після повернення Чембало, генуезці розпочинають новий проект розбудови його оборонної інфраструктури, який ставить перед собою дві задачі:

- 1) відновити те, що було пошкоджено внаслідок землетрусу;
- 2) посилити обороноздатність фортеці, щоб запобігти можливості повторного захоплення міста феодоритами.

Щоб зменшити територію, яку потрібно захищати, і тим самим збільшити мобільність гарнізону, генуезці вирішили не відновлювати залишки частоколу, які охоплювали в середньому 3,7 га. Оборонна лінія довжиною в 245 м була перенесена на захід, глибше до мису, що зменшило площу фортеці до 1,5 га². На протяжності східної стіни було побудовано 6 прямокутних веж відкритого типу, в результаті довжина куртин приблизно дорівнювала 41 м, що всього лише на 10 м довше, ніж північно-східна частина укріплень кафської цитаделі – це доволі гарний показник того, наскільки реальною для Чембало була загроза повторного вторгнення феодоритів. Втім ще однією пріоритетною задачею було будівництво приморської оборонної лінії, що завершувало фортечний ансамбль Чембало, та, фактично, створювало власне латинський квартал в припортовому районі міста.

Виділення окремих кварталів для латинських громадян було доволі характерним явищем для Генуезької Газарії. Таким чином лігурійці відділяли себе від інших народів, що проживали у факторії. В незалежності від того, було це причиною чи наслідком інших причин, у цих містах нерідко виникали повстання (у Кафі XV ст. їх нараховується близько семи) часто через

¹ *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 506.; *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 757.

² *Адаксина С. Б., Мыц В. Л.* Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 16.

невдоволення вірмен та греків. Не виключенням стало і Чембало в якому грецьке повстання лютого 1433 р. призвело до катастрофічних наслідків.

Враховуючи те, наскільки швидко після вдалого повстання місто зайняли війська феодоритів, можна сказати, що повстання фінансувалося та агітувалося зі сторони північно-східного сусіда Чембало¹. Ненависть, яка була розпалена серед місцевих греків до латинян, набула такого рівня, що до останніх використовувався характерний для Візантії вид покарання через осліплення. Про це, зокрема, свідчить Устав 1449 р. в якому були назначені пенсії 6 жителям Чембало, що були осліплені під час захисту Чембало².

Час початку повстання – останній місяць зими, скоріш за все був обраний з розрахунку на те, що генуезці не встигнуть вчасно відреагувати, адже через складність навігації у північного побережжя Чорного моря в дану пору року, а тому генуезці би не встигли відправити свій флот на допомогу Чембало. Втім Генуя майже відразу відреагувала на ці події, і вже на початку березня була зібрана ескадра із приблизно 20 кораблів та 6 тис. вояк на чолі з Карло Ломелліні. Його флот спочатку добрався до Хіуса, де флотоводець витратив близько 3 місяців на додаткову підготовку та відправився до Чембало³.

За свідченням падуанського хроніста А. Гатарі, першою перешкодою на шляху до повернення генуезцям міста був ланцюг, який феодорити та місцеві греки протягнули на вході до Балаклавської бухти. Розрубивши її, флот Ломелліні проник до бухти та почав готуватися до висадки своїх військ. Втім найбільш показовим у цій облозі було використання корабельних бомбард, які генуезці викотили на сушу⁴. Внаслідок обстрілу була знищена одна вежа та

¹ *Мыц В. Л.* Война 1433-1441 гг. между Кафрой и Феодоро. С. 336-337.

² Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. Об устройстве города Чембало. §10(б). С.787.

³ *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 117.

⁴ *Там же.; Кузь А. И.* Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв. (по данным письменных и археологических источников). С. 74.

частина стіни (північно-західна частина оборонної лінії міста¹), що змусило захисників піти на перемовини з Ломелліні, які втім були невдалими через небажання останнього давати грекам яких-небудь гарантій безпеки (принаймні він був із ними чесним).

Вже 8 червня місто було захоплено та віддано на розграбування². Чим же цікавим є для нас даний фрагмент? По-перше, в цій облозі вперше в Північному Причорномор'ї була використана артилерія, яка справила на феодоритів неабияке враження, якщо вірити Гатарі, що і не дивно, адже сучасна історична наука, опираючись на археологічні дані вказує, що на той час у Феодоро не було ніякої вогнепальної зброї³, а по-друге, генуезці на власному досвіді переконалися в тому, що стіни Чембало зовсім не пристосовані для того, щоб витримувати обстріли такою зброєю.

Тим не менш, варто продовжити розгляд військової кампанії Ломелліні, хід якої також вкотре довів, що для татар здолати кафські стіни було не під силу. Після повернення Чембало, рицар направив свої сили на ненависну для генуезців Каламиту, яку без якого-небудь опору знищили, адже всі жителі завчасно евакуювалися⁴. Після цього Ломелліні направився до Кафи, де розпочав підготовку до битви з татарами, які у конфлікті виступали на стороні Феодоро. По дорозі на Солхат військо рицаря було розбито татарською кіннотою 22 червня так і не дійшовши до міста⁵.

Після цієї перемоги, замість того, щоб взяти в облогу Кафу татари пішли на Чембало, контроль над якою зовсім нещодавно повернули собі генуезці. Варто підмітити факт того, що Чембало (частина суч. Балаклави) знаходиться доволі

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 16.

² Там же. С. 17; Мыц В. Л. Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Каффой и Феодоро в 1422-1423 гг. С. 343.

³ Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV–XV вв. (по данным письменных и археологических источников). С. 70.

⁴ Колли Л. П. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 117.; Мыц В. Л. Война 1433-1441 гг. между Каффой и Феодоро. С. 345.

⁵ Гулевич В. П. От Ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. С. 180.; Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 164-165.

далеко від Солхату (суч. Старий Крим) (користуючись інструментарієм застосунку Google Earth, пряма відстань¹ між ними становить близько 130 км), в той час як пряма відстань від Солхату до Кафи – приблизно від 18 до 25 км. Втім, вже 27 червня, тобто через 5 днів після розгрому експедиції Карла Ломелінні, ординці вимагали від жителів Чембало капітуляції. Чому вибір впав саме на Чембало? Є висока ймовірність того, що татари не мали достатніх сил взяти надзвичайно укріплене з суші місто, що вже на той момент мало три лінії оборони. До того ж татарам були легше залякувати менш захищені території, які поміж іншого були одним із джерел провізії для Кафи. Чембало, яке ще ніяк не могло оговтатися від повстання греків, окупацію феодоритів та звірства К. Ломелліні, фактично було легкою ціллю для татар.

Втім П. Тафур надає нам інші свідчення, в яких згадуючи про поразку генуезців у битві по дорозі на Солхат, пише «...решили [татари] даже наскоком взять в этот день Каффу; и дошли они до стены, и попытались взобраться на нее, и там многие из них погибли»². В той же час знайомий нам хроніст А. Гатарі взагалі не згадує про спробу татар взяти Кафу, хоча при цьому доволі докладно описує хід військової кампанії Ломелінні³, тому було б дивно, якби він не згадав такої значної події. П. Тафур же згадав про це мимохідь, і навіть написав, що битва відбулася декілька днів тому, що скоріш за все є опискою, адже насправді це були події чотирьохрічної давності від його візиту до Кафи, а сама книга взагалі була написана приблизно через 15 років⁴. Тому наведені у мандрівника дані є щонайменше малоймовірними, особливо у порівнянні з думкою попереднього абзацу.

Так чи інакше військові дії між генуезцями та татарами зійшли нанівець, а жага Ломелліні до реваншу була придушена кафською владою, яка підписала мирний договір із Солхатом 13 липня 1433 р. І хоч війна з Феодоро тривала ще

¹ Тобто не враховуючи звивостей доріг.

² Тафур П. Странствия и путешествия. Черное море. 163.

³ Колли Л. П. Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. С. 116-120.

⁴ Тафур П. Странствия и путешествия. Предисловие. Жизнь и Эпоха. С. 14.

до 1441 р., вона мала вигляд незначних сутичок між генуезцями та феодоритами. Чембало же до кінця війни повністю застигло в очікуванні, і тільки в період 1440-х – поч. 50-х рр. генуезці зайнялися відновленням порушених стін та веж¹.

Окрім капітального ремонту укріплень, також було зроблено декілька кроків для посилення східного напрямку, хоча ймовірність нової агресії зі сторони Феодоро була мало ймовірно, втім жителі Чембало все рівно вирішили перестрахуватися. Так в названому напрямку перед воротами були побудовані два прямокутних барбакани на місці цитаделі св. Георгія, мабуть вслід за аналогічним проектом укріплення Кафи. На вершині гори, знову був побудований донжон, який паралельно до оборонної виконував функції маяка та водозбірної цистерни. На цьому будівельна кампанія не закінчилася, а тільки набирала обертів: була перебудована північно-східна частина укріплень, де було розміщено 3 вежі, та дві куртини відповідно, основною ціллю чого було зробити їх стійкими до ворожої артилерії, особливо враховуючи попередній досвід, отриманий завдяки К. Ломелінні. Будівельні роботи у цій частині фортеці закінчилися у 1463 р. за консульства Барнабо де Грилло, про що свідчить знайдена там кам'яна табличка. Знову ж таки за ще одним епіграфічним джерелом можна встановити, що в 1467 р. був повністю відновлений замок св. Георгія².

Загальні підсумки першої частини розділу

Таким чином для розглянутих до цього трьох міст Генуезької Газарії, як і для інших менших опорних пунктів генуезців, про які піде мова у третьому розділі, після падіння Константинополю у 1453 р., визріла неабияка загроза

¹ Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 16.

² Юргевич В. Две генуэзские надписи из Балаклавы. С. 319, 320.; Адаксина С. Б., Мыц В. Л. Формирование малых городов Генуэзской Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.). С. 17.

османського вторгнення. Це змусило генуезців змінити своє відношення до оборонного зодчества, що особливо було помітно у Кафі, яка на відміну від Чембало та Солдайї не мала природнього захисту у напрямку моря. Розуміючи, що у відкритому протистоянні проти османів, їх чисельного війська та флоту, а також, безсумнівно, найкращою на той час артилерією, їм не вистояти, вони сконцентрували свою увагу на посилення берегових укріплень цитаделі та другої лінії оборони, що описувала бург генуезької Кафи. В особливості це стосувалося другої її половини далі від цитаделі, яка скоріш за все ще була недобудованою на момент відносно дружнього візиту османів у 1454 р., а тому ще була можливість внести зміни до проєкту будівництва цієї частини приморських укріплень, збільшивши кількість веж для розміщення металної зброї. До речі стосовно веж, можна помітити, що генуезці були схильні економити на їх спорудженні, будуючи відкриті квадратні башти, але тим не менш не зловживають цим, в більшій мірі споруджуючи закриті, а ось найбільш міцних – круглих веж, доволі мало.

В результаті Кафа на момент вторгнення османів була укріплена трьома лініями оборони, перша з яких захищала латинські квартали та власне консульську резиденцію, друга закривала за собою бурги – квартали, що належали іншим народам, а третя лінія укріплювала другу системою барбаканів. При цьому приморська частина фактично мала тільки одну лінію, що складалася з двох частин першої та другої ліній оборони. Так чи інакше не викликало сумніву те, що місто більшу частину свого генуезького існування було неприступним із суші – це доводилося діями зі сторони золотоординців та татар, які намагалися вирішити конфлікти з генуезцями будь-якою ціною і при цьому уникаючи облоги Кафи, що стало доволі помітним явищем в особливості починаючи з XV ст., хоча цьому в першу чергу сприяли невдалі спроби хана Джанібєка в середині XIV ст. взяти місто. В тому ж 1475 р. карачи-бек Емінек зі своїм військом, стоявши біля стін Кафи ще до того, як

прибув флот османів, так і не наважився захопити місто і в результаті тільки спостерігав, як воно перейшло під владу осман.

Втім, як вже неодноразово згадувалося у цій роботі, більшу частину своєї історії, міста Генуезької Газарії, сподіваючись на допомогу флоту метрополії, не надто цікавилися укріпленням берегової лінії. Завдяки розгляду у хронологічному порядку процесу формування оборонних укріплень Кафи, Чембало та Солдайї, одночасно з паралельним освітленням основних віх їх політичної історії, ми фактично змогли встановити закономірності у зміні пріоритетів оборонного зодчества генуезців регіону.

Для Кафи, починаючи з першої половини XIV ст., пріоритетом було укріплення північно-східного напрямку звідки очікувався напад татар. Саме тому коли будувалися перші кам'яні стіни, тобто формувалася цитадель, в цьому напрямку було зосереджено найбільшу кількість веж з найменшою щільністю. Найменш укріпленою в цьому плані була приморська частина цитаделі – така ж сама ситуація була і з другою лінією оборони до того часу, поки османи не підкорили собі Константинополь. Після цього друга половина приморських стін бургу отримує куди більшу кількість веж, щільність яких займає аж друге місце по Кафі.

Що ми в свою чергу бачимо в Чембало? Фактично його пріоритетом весь час залишався східний напрямок: спочатку, для захисту від татар (до 20-х XV ст.), а потім від феодоритів (до сер. XV ст.). Тільки після тієї самої рокової події 1453 р. у місті був розвернутий проєкт потовщення стін зі сторони Балаклавської бухти. Солдайя, яка в першу чергу мала оборонною функцію, і повинна була надавати в цьому підтримку Кафі, також укріплювалася в сухопутному напрямку, втім виправдано, адже з моря у неї був природний захист – гора Дженебез-Кая. З огляду на те, як довго тримав оборону в тому ж 1475 р. феодорійський Мангуп, і той факт, що Солдайя серед генуезьких міст найдовше трималася під облогою осман, можна впевнено сказати, що

ефективність оборони цих міст чи не напряму залежала від місцевості їх розташування.

2.2. Особливості складу та утримання постійних гарнізонів у фортецях

В той час коли щодо ополчення доводилося збирати шматочки інформації, які ми мали з вами змогу побачити у першому пункті даного розділу, то найманці, як професійні регулярні солдати, викликали до себе куди більшу увагу, а тому про них залишилися більш-менш повні свідоцтва.

Елітою, так би мовити консульською гвардією, виступали вершники-оргузії. За свою службу вони отримували близько 120 аспрів на місяць, в незалежності від міста служби. У Кафі їх було 20+1 начальник (150 аспрів), у Чембало – 4, а у Солдайї – 8¹. Як відмітив А. Кузь, оргузії мали порівняно низьке жалування, враховуючи той факт, що вони повинні були мати власне спорядження (спис, меч, щит та плащ) та утримувати коня за власний кошт². Але якщо комплексно підійти до розгляду Уставу, то можна відмітити їх привілей: кафські оргузії мали повне право на будь-яку здобич, яку вони захоплять під час рейдів на татар, а чембальські та солдайські отримували 1,5/4 – все інше, а саме 1 і 1,5 частини здобичі йшли до місцевого консула та общини відповідно³. З цього приводу є підозра, що в більшості випадків оргузії приховували факти своїх нальотів.

Таким чином ми бачимо, що самозабезпечення оргузіїв, особливо кафських, заохочувалося владою, яким необхідно було звести свої витрати до мінімуму, що пов'язано зі значним економічним послабленням Генуезької Газарії в

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 699-700; 787 (§12); 769 (§15).

² Кузь А. И. Гарнизонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 224.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 757, 788 (§19), 783 (§16).

останній період її існування. Фактично, грабування татарського населення мабуть було основною і найбільш прибутковою їх роботою, бо навряд чи всі 32 оргузіїв весь час були біля своїх консулів. Достеменно відомо, що кафського консула по місту супроводжували тільки начальники¹ військовий та оргузіїв, і ще один вершник із особистої свити². Козаки³ також повинні були позмінно, по 4 чоловіка, караулити біля воріт до бургу, тобто передмістя. Чи отримували вони за це додаткову плату, втім, не відомо.

Якщо вже було зачеплено питання охорони воріт, то у Кафі найважливішими вважалися двоє: вищезгадані та Кайядорські (чи Кайгадорські). Перші розташовувалися на східному напрямку, по дорозі до Солхату, а тому закономірно їх захисту приділяли куди більше уваги. Крім згаданих оргузіїв, за ними слідкували військовий наглядач та сторож на озброєнні яких були баллісти та луки. Жалування становило 150 аспрів/місяць⁴, щоправда точно не зрозуміло, на двох воно було, на половину, чи у співвідношенні 3/5 на користь начальника. Кайядорські ворота розташовувалися у моря, тобто саме через них з порту до міста потрапляли мореплавці: про це говорить заборона сторожам брати щось із привезених до Кафи речей, а більша частина товарів, звичайно, проходила через кафський порт. Охорона воріт була дещо слабкішою, ніж у попередніх, адже їх там були тільки сторож, його начальник та ключник (той, хто мав при собі ключі та у визначений час закривав двері – 50 аспрів/місяць)⁵. Ключами від попередніх воріт володів їх військовий начальник, тобто він суміщав у собі дві посади. Про охоронців воріт Чембало згадок немає, хоча пріоритетним для захисту

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С.717 (§12).

² Можливо, під ним і мався на увазі начальник оргузіїв, але різниця в джерелах фінансування поки що відвертає від цієї думки: вершник отримував жалування особисто від консула, в той час як головний оргузіїв – від Ради казначейства.

³ Інша назва оргузіїв, що буквально для латинян означала «вершник»; ймовірно набиралися із черкеських найманців.

⁴ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 701-702.

⁵ Там же. С. 700.

міста був тільки один єдиний північно-східний напрямок, тому мабуть уточнення не потребувало. В Солдайї по два охоронця з ротацією по принципу день/ніч було у воріт до передмістя та базару, отримуючи по 75 та 65 аспрів відповідно¹.

Переходячи до розгляду основного кістяка гарнізону Кафи, варто відмітити, що він складався не тільки із найманців, кількість яких, на жаль, не була регламентована, а й сотників та десятників – представників місцевого нелатинського населення (першими могли бути тільки греки, а ось другими могли стати й вірмени)². Вони на службі були постійно та підпорядковувалися військовому начальнику міста Кафи (який, зокрема, мав функції і поліцейського), судячи із заборони сотників збирати з місцевого населення кошти на користь останнього³. У випадку облоги міста саме вони збирали ополчення по своїм одиницям та направлялися до арсеналу, щоб отримати зброю.

Особовий склад Чембало та Солдайї висвітлений в Уставі куди краще. Можна припустити, що це пов'язано з особливою військовою роллю міст, в яких консули мали куди більші повноваження на місці, ніж консул Кафи у себе. Кожен із них додатково займав посади військового начальника, керуючого фінансами та коменданта. Втім Чембальський консул, був комендантом тільки фортеці св. Миколи і мав під своїм керівництвом підкоменданта зі слугою, які отримували на місяць 500 аспрів (скоріш за все жалування ділилося у співвідношенні 3/5 на користь підкоменданта). В гарнізоні зазначеної фортеці перебувало 7 солдат, кожен з яких отримував по 200 аспрів – вище, ніж деякі офіцери Кафи⁴. У Нижній фортеці (замок св. Георгія), був власне комендант зі своїм слугою, які отримували жалування

¹ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 772 (§26); 769 (§13)

² *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. С. 78.

³ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 763.

⁴ *Кузь А. И.* Гарнизонна служба в генуэзьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 223.

точнісінько як підкомендант і слуга вищезгаданого замку. Під їх управлінням було 6 солдат фортеці, а також 34 найманців зовнішньої стіни міста – всі вони отримували дещо меншу плату – 150 аспрів. Особливістю Чембало у порівнянні з Кафою та Чембало було наявність пушкаря із жалуванням 100 аспрів/місяць¹. Чому про нього є згадка тільки в Чембало, точно не відомо, адже, наприклад, наявність вогнепальної зброї у Кафі відмічається у Перо Тафура² – а це вже друга половина 30-х рр. XV ст. Можливо це було фактичним обмеженням кількості артилеристів на утриманні, в той час як у Солдайї та Кафі потреби в цьому не було, а може бути так, що під пушкарем мався на увазі інженер-артилерист, якому доручено було провадити артилерію у Чембало (хоча відносно низьке жалування для подібного спеціаліста говорить зовсім про інше). Вогнепальна зброя Європи вперше з'явилася в Італії на початку XIV ст.³, втім до генуезьких колоній вона добиралася дуже довго, через відсутність потреби – проти татар так само ефективною була металеві зброя типу балліст та требуше⁴, дротиків, пращ, луків та арбалетів, вже згадуваних Уставом 1316 р. Вважається, що вперше в регіоні вогнепальна артилерія була використана при облозі Чембало військами Карло Ломелінні в 1434 р.⁵ Мабуть з чого часу вона починає поширюватися в Північному Причорномор'ї.

В. Миц, посилаючись на опис військового спорядження Кафи станом на 1474 р., який був опублікований А. Вінья, і чомусь такий документ, за його ж словами, до нього залишився поза увагою, вказує, що тоді на озброєнні міста було близько 198 одиниць вогнепальної артилерії, з них 131 бомбард, 32 мортири та 35 спингард. І тому якщо б генуезці мали бажання обороняти своє місто, то легко подавили вогонь турецької артилерії, а османи просто взяли би

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 785 (§8), 788 (§16).

² Тафур П. Странствия и путешествия. 163.

³ Кузь А. І. Сарбатани на озброєнні гарнізонів фортець генуезької Газарії у XV ст. С. 251.

⁴ Дьячков С. В. О метательном оружии гарнизона генуезской крепости Чембало (XIV–XV вв.). С. 212, 214.

⁵ Мыц В. Л. Кафа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. С. 161.

да пішли, залишивши Кафу в спокої¹. Це твердження, на мою думку є помилковим, навіть не рахуючи того, точно чи ні дослідник передав нам дані з використаного ним джерела. Під поняттями «бомбарда», «мортира» та «спингарда» могла ховатися зовсім різна як за розміром та калібром, так і за способом використання вогнепальна зброя. Тобто чи дійсно проти артилерії осман, зокрема важкої, кількістю 14 гармат², могли бути використані хоча б однакові за потужністю? Це не говорячи про те, що згадана В. Мицем артилерія повинна була б важити принаймні від 500 кг та мати довжину принаймні 2 метри – це мінімум. Тобто просто на стінах їх не розмістиш, адже вони мали товщину зазвичай до 1,8 м, інколи більше. Веж було не так багато³, щоб розмістити на кожній по батареї хоча б із 4 гармат, враховуючи навіть їх мінімальні показники габаритів. Тобто така кількість гармат фактично не могла бути використаною в повному обсязі у Кафі, тим паче захищати потрібно було тільки південний та південно-східний напрямки. А якби хоча б 2/5 згаданих гармат зробили декілька одночасних залпів, то від вібрації кафські стіни почали сипатися самі навіть без допомоги турецької артилерії, адже вони навіть у 1474 р. потребували капітального ремонту, який йшов повільно через скрутне матеріальне становище міста, принаймні з 1455 р.⁴ А з огляду на останнє викликає великий сумнів сама наявність в Кафі близько 200 гармат. Місцеві ніяк не могли відлити їх самі – на це потрібно було багато часу і матеріалу, та і не відомо, чи були у них відповідні приміщення для ливарного виробництва. А враховуючи, що кафська влада намагалася утримати в місті звичайних мулярів⁵, то про спеціалістів такого рівня не могло йти мови. Знову апелюючи до подій 1453 р., османи, які на той момент були достатньо

¹ Там же. С. 442.

² Руєєв В. Л. Османская огнестрельная артиллерия 1475 г. на Мангупе: историко-археологический обзор. С. 296.

³ Див. дод. мал. 5.

⁴ Колли Л. П. Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475). С. 93, 79.; Колли Л. П. Христофоро Ди-Негро, последний консул Солдаи. С. 23

⁵ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 815.

могутньою державою, виставили проти Константинополю 80 гармат¹, хоча місто мало для них дуже високу цінність. Як колонії, що мали куди менший економічний потенціал могли зібрати таку кількість артилерії – не відомо. Втім, повернемося до гарнізонів.

У Солдайї на середину XV ст. нараховувалося 20 найманців кожен з яких отримував приблизно по 105 аспрів/місяць – крім підкапітана: його жалування складало 140 аспрів². Порівняно із 40 найманцями Чембало, жалування було відверто невеликим, хоча це можна було пояснити відносно безпечним положенням факторії, яка жодного разу до 1475 р. не зазнавала яких-небудь облог, в той час як для Чембало все ще існувала загроза нападу Феодоро. Тобто, де це було можливим, жалування урізали, що тільки підтверджує економічний занепад Генуезької Газарії. Тим не менш є підстави вважати, що вони мали додатковий дохід, про що дещо пізніше.

У фортеці св. Іллі, що на фортечній горі, повинно було бути не менше 4 солдат, а в Санта-Кроче (південно-східна частина оборонної лінії) – 6. Керували ними підкоменданти, які отримували по 300 аспрів/місяць кожен (в принципі як і у Чембало), а їх підлеглі по – 200 аспрів³. Судячи з усього, консул мав повне управління над двома фортецями, в той час як консул Чембало безпосередньо був комендантом тільки однієї. Відсутність згадок про власне комендантів замків, тільки підтверджують значну військову роль солдайського консула. Він же займався судовими справами по відношенню до солдат⁴. Надзвичайні повноваження цього консула доводить сама можливість його перебування на своїй посаді більше року⁵, що для інших консулів було неприпустимим. З цього можна зробити припущення, що Солдайя

¹ Домановский А. Н. Клинок мусульманского полумесяца над куполом православной Софии: последняя битва Византии 29 мая 1453 г. // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков: Майдан, 2017. Вып. 5. С. 226.

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 769-770 (§14)

³ Там же. С. 770-771 (§17).

⁴ Там же. С. 771 (§18).

⁵ Там же. С. 769 (§12).

позиціонувалася зокрема як військовий оплот Генуезької Газарії, хоча мабуть скоріше Кафи, яка або прийме на себе перший удар з моря, або відправить допомогу «столиці» в разі необхідності. Так чи інакше ефективність Солдайї як військового міста була очевидною, так як саме консул, будучи капітаном солдат оборонної лінії, та комендантом обох замків, міг швидко роздати команди захисникам в разі облоги, користуючись штатом розсильних. Консулу навіть заборонялося в ночі куди небудь виїздити чи, що ще гірше, переночувати деінде крім Солдайї – ціною була його посада¹. Закономірно, що консул, як зокрема військовий лідер міста, повинен був бути у ньому весь час, особливо в ночі, коли ризик нападу значно збільшувався.

Підтвердженням ролі Солдайї як переважно військового міста є сувора регламентація обов'язків та заборон її солдат. Із 20 найманців на зовнішній лінії оборони, до Кафи дозволялося відпускати тільки двох разом терміном до 5 днів, і поки вони не повернуться, інші повинні були залишатися в Солдайї. Якщо вони за цей час не повернулися, то їм рахується штраф у вигляді 10 аспрів на кожного за один день. За них доволі відчутно відповідає і консул, якому кафськими Генеральними синдиками нараховується штраф у 100 аспрів. Солдат фортець відпускати взагалі не дозволялося, а інакше консулу потрібно було сплатити 500 аспрів за людину². Можливо, ця постанова повинна була постійно підтримувати належний рівень оборони, а може її метою було недопущення великого скупчення найманців у Кафі – це мало сенс, адже, наприклад, таку помилку після Першої пунічної війни допустили карфагеняни, що вилилося в широкомасштабне повстання найманців.

Окремими питанням для оборони Солдайї була нічна варта. Для міста це було настільки важливим, що вартових на ніч обирали консул разом з начальником сотні та двома офіціалами Опікунського комітету. Всі крім

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 769 (§14), 776 (§2).

² Там же. С. 767-768 (§8-10).

консула були відповідальні за виплату жалування нічної варти, а фінансувалося воно частково із доходів виноградників¹. Якщо нічних вартових обирали із тих згаданих вище 20 найманців, то можливо їх низьке жалування від Казначейства Кафі цілком закономірне, адже в даному випадку навантаження розподілялося між декількома сторонами.

Також в Солдайї воєнізованими були навіть музиканти, що контрастує з їх цивільною роллю в тій же Кафі. Музикант-флейтист та барабанщик за 75 та 60 аспрів відповідно, повинні були сторожити солдайські стіни вночі, регулярно граючи на своїх інструментах², мабуть для того, щоб вартові не заснули на посту. Двоє трубачів по черзі вартували з іншими солдатами вдень та вночі періодично трублячи у ріг за 100 аспрів кожен.

Необхідними членами будь-якого гарнізону були лікарі, котрі мали можливість надати медичну допомогу потерпілому солдату під час та після облоги. Втім, скоріш за все далеко не кожен лікар-теоретик хотів пов'язати своє життя з військовою службою, але до цього були охочі так звані лікарі-практики – цирульники-хірурги. Вони, звичайно, не мали університетської освіти, але врятувати життя солдату вони змогу мали. Тому саме вони були частиною гарнізонів Чембало та Солдайї і отримували за свою працю (хоча в основному просто за свою присутність) по 150 та 180 аспрів відповідно³. Про наявність таких медиків-практиків у Кафі Устав не згадує, але дуже малоймовірно, що їх не було в найбільшому місті регіону. До речі, посилаючись на регести документів фонду «*Diversorum filze*» таємного архиву Генуї, Є. М. Столяренко вказує на наявність у Кафі справжнього лікаря зі ступенем магістра – Томмазо ді Феррарі, який, судячи з усього, переселився до Кафі через скрутне фінансове становище⁴, що в принципі підтверджує мою

¹ Там же. С. 773-774 (§31-32), С. 780 (§ 10).

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 771 (§20), 772 (§28).

³ Там же. С. 785 (§8), 772 (§22).

⁴ *Столяренко Е. Н.* О врачебной практике в генуезских колониях Крыма (XIV–XV вв.). С. 90.

попередню думку, що люди з медичною освітою навряд чи вважали генуезькі колонії престижним місцем з яким можна пов'язати свою діяльність та життя.

Вся зброя, яка, як я вже згадував, в основному призначалася для ополчення, знаходилася у вежах-арсеналах. У Кафі такими були вежі Константина та «stantalis» (можливо, «висока»). Перша скоріш за все була основним арсеналом, де зберігалася більшість озброєння. Її охороняли військовий наглядач із вартовим, які разом отримували по 250 аспрів на місяць¹. Враховуючи, що перший крім охорони видавав зброю ополченню під час війни, звітуючи про це консулу та синдикам, і був ще одним із 3 ключників, які могли відкрити два арсенали, його жалування становило щонайменше 250 аспрів, враховуючи надбавку у 100 аспрів. Втім, якщо він впустив до арсеналу когось стороннього, то йому нараховується штраф у 1000 аспрів, що складає 4 його жалувань. Іще двома згаданими ключниками були громадяни Кафи дворянського та недворянського походження – саме з ними наглядач вежі проводив інвентаризацію. Із другою вежею все складніше, так як не можна сказати із впевненістю, чи не малася на увазі та сама вежа Константина. Тим не менш, окремо посилаючись на неї, Устав змушує консула, військового начальника міста та ринкового пристава в кінці своєї каденції надати до цього арсеналу 4 комплекти озброєння (2 з них від консула)². Доволі цікавий спосіб поповнити чи оновити спорядження, наявне в арсеналі. Питання тільки в тому, чому внесок робився до окремої вежі? Відповісти на це щось конкретне наразі доволі важко.

Також арсенал згадується у Солдайї. Його охороняли два ключника, латинянин і грек (!), які також повинні були проводити інвентаризацію, і близько 4 разів на рік нагадувати собі ж власні обов'язки³.

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 700-701.

² Там же. С. 651 (§19), 723.

³ Там же. С. 778 (§3)

Окремо варто відмітити те, що основним джерелом фінансування збройних сил Генуезької Газарії виступала Рада казначейства. Саме вона згідно із бюджетом виплачувала жалування, зокрема, більшості солдатів (до цього робився акцент на винятках). Принаймні двоє казначейських офіціалів повинні були особисто відвідати Чембало та Солдайю, щоб виплатити місцевим гарнізонам їх платню. Враховуючи, що їздити або плавати кожен місяць на доволі величезній відстані не було сенсу, то вони це робили один раз за час своєї каденції, тобто за 6 місяців¹. Отже вони привозили із собою піврічне жалування солдатів, яке мабуть передавалося консулу чи Опікунським комітетам міст, які потім поступово, чи відразу розподіляли кошти між ними. Хоча якщо другий варіант, то можливо казначейські офіціали обходилися без посередників. Якщо вірити підрахункам А. І. Кузя, що добовою нормою витрат солдат було 3-5 аспрів принаймні на хліб та вино², то з огляду на попередньо згадані жалування, що виділяло казначейство, більшості солдат навіть нічого було відкласти, і тільки солдати, що захищали фортеці могли витратитися на щось інше, крім харчування. До цього ще додавалися одноразові річні стягнення з усіх солдат по 6 аспрів на користь казначейського письменника³. Втім, як ми побачимо далі, становище солдат було все-таки кращим, ніж у рядових поліцейських, що і не дивно з огляду на більшу пріоритетність захисту від зовнішніх ворогів.

Переходячи до наступного за планом питання про систему заохочень солдатської служби, варто відмітити, що в основному надбавки до жалування генуезька влада робила на свята. За Уставом 1449 р. окремо для свят робилися спеціальні виплати з бюджету міст, які, зокрема, були частиною заохочень для солдат. З огляду на те, що цей документ доповнювався і пізніше постановами

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 669 (§5)

² Кузь А. И. Гарнизонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова. С. 226.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 687 (§4).

від Банку св. Георгія, то в ньому можна помітити значний спад економічної потуги Генуезької Газарії, особливо після 1453 р. Якщо у 1449 р. Кафа могла дозволити собі витратити близько 3000 аспрів на рік тільки на закупівлю свічок до церков, покровителів яких вшановували в певний день, то пізніше граничним бюджетом, що виділявся на подібні події знаходився в діапазоні від 1000 до 2000 аспрів¹. Звичайно це викликало невдоволення солдат та офіцерів, яким фактично досить сильно урізали не тільки додаткові виплати, а й можливість відпочити з користю (у найголовніші свята, в основному на Святвечір, Різдво, Водохреща, Вознесіння Господнє та покровителя генуезців – св. Георгія, для них влаштовувався банкет за рахунок міста). За приблизними підрахунками на потреби воїнів у свята витрачалося близько 1400-1500 аспрів на рік, із загального бюджету у розмірі близько 6500-7000². При його скороченні максимум до 2000 аспрів навряд чи це не торкнулося солдат, навіть за умови, що Казначейство намагалося уникнути значних обмежень по відношенню до своїх захисників. Скоріш за все видатки на солдат урізалися приблизно на половину до 700-750 аспрів, які, скоріш за все просто розподіляли як додатковий річний дохід, якщо вони не йшли виключно на офіцерів. Щодо Чембало то Солдайї, то даних не дуже багато, але варто відмітити, що на потреби дальнобійних підрозділів відділялося по 300 аспрів. Тобто кожен із 40 найманців Чембало отримував приблизно по 7,5 аспрів, а 20 солдат Солдайї – по 15. Тобто умови служби в Солдайї все рівно були кращими ніж у Чембало, хоча б просто за умови відношення заробітної плати до кількості захисників.

У звичайні дні солдатам було дозволено «окупувати» таверни для своїх потреб, навіть вночі, коли будь-який подібний заклад повинен був бути зачинений. Військовий начальник мав право дозволити в цей час працювати двом тавернам, в яких, зокрема, був дозвіл продавати вино³. Враховуючи той

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 755.

² Там же. С. 704-711.

³ Там же. С. 714 (§7).

факт, що людям після дзвону не дозволялося бродити по місту в ночі¹, то єдиними відвідувачами цих закладів були солдати, які вочевидь змінювали одне-одного на варті задля відпочинку та розваг.

Останнім у цьому пенкті буде розглянуто відношення генуезців до створення запасів провізії та питної води. Закономірно, найбільше інформації про заготівлю провізії у колоніях Генуезької Газарії, ми маємо по Кафі. В ній же існував Продовольчий комітет із 4 чиновників, які повинні були слідкувати за стабільними поставками продуктів харчування, зокрема пшона (основна зернова культура тогочасного Криму). Чи були подібні організації у Чембало та Солдайї – не відомо. Хоча дотично можна припустити, що у Чембало зберіганням припасів опікувався консул, так як йому заборонялося встановлювати власні ціни на закупівлю провізії у місцевих виробників². Можливо так було і в Солдайї, але законодавство не робить на цьому акценту. Втім питання забезпечення міст провізією було дуже важливим, так як Продовольчий комітет не міг по своїй волі виконувати будь-які торгівельні операції з тим же пшоном, без урочистої наради цілої когорти чиновників, серед яких були консул, управляючі Фінансами, Рада Старійшин, Синдики, Опікунський і, само собою, Продовольчий комітети. Тільки після прийняття рішення останній міг діяти згідно з ним. Але навіть продане зерно повинно було бути замінене на куплене, тобто отриманий прибуток від продажу йшов на закупівлю нового. Покарання за продаж без попереднього обговорення з іншими офіціалами, суворо каралося: члени комітету повинні були зі свого карману сплатити подвійну вартість зерна та 50 аспрів зверху за кожну міру проданого. Скоріш за все, грошей у них би не вистачило, тим паче не має відомостей, чи отримували вони взагалі жалування за свою роботу³, хоча повинні були. Варто також наголосити, що для кафінців створення великих

¹ Там же. С. 712 (§2).

² Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 784 (§4)

³ Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуезских колоний Крыма. С. 87-88.; Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 686 (§3, 4, 5).

запасів пшона та чітка регламентація його використання були викликані не тільки загрозою залишитися без їжі внаслідок облоги та блокади, а й щоб захистити себе від голоду в неврожайні роки¹. Про відчутні проблеми з продуктами харчування згадував П. Тафур, пишучи, що харчів у місті було мало, а на ринку за них дерли занадто багато². Фактично імпорт продуктів харчування час від часу не міг повністю задовольнити попит місцевого населення.

За запасами води у містах наглядав Опікунський комітет, який вочевидь був представлений у всіх 3 згаданих колоніях. Відносно Кафи вказується, що офіціали комітету повинні були найняти наглядача за водопроводом³, який, вочевидь, був побудований у місті за кошт того самого вірменського єпископа, який зобов'язувався це зробити ще у 1316 р.⁴. Так чи інакше доступ до чистої води у місті був вкрай важливим, що не дивно, так як опікунський комітет і, окремо казначейство, готові були платити наглядачу по 16 соммо (соммо) в рік та 40 аспрів на місяць відповідно⁵. Якщо взяти стандарт соммо за 1438 рік (202,5 аспра)⁶, то від комітету за місяць наглядач отримував 270 аспрів, а додавши жалування Казначейства виходить 310. Фактично, це більше ніж заробляли більшість солдат та офіцерів генуезьких фортець регіону. Втім, лігурійці продовжували шукати нові джерела води, для чого тримали на жалуванні ігекамира за всього лише 30 аспрів у місяць⁷, бо, звичайно, кожен день знаходити воду він не буде, а зайвий раз витратити значні кошти просто так не годиться. Мабуть 30 аспрів підживляли його інтерес до пошуку, а коли джерело все-таки знаходилося отримував значну премію. У Солдайї також згадується наглядач за водою, але його жалування куди скромніше за

¹ Столяренко Е. Н. О пищевом рационе жителей генуезских колоний Крыма. С. 88.

² Тафур П. Странствия и путешествия. 164.

³ Там же. С. 677.

⁴ Фрагменты из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 783.

⁵ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 677 (§10), 704 (§7).

⁶ Евдокимов В. Н. Серебряные монеты генуезской Каффы. С. 29.

⁷ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 678-679 (§17)

кафського – близько 65 аспрів/місяць¹, навіть якщо похибка між дійсним на той час курсом соммо/аспри була приблизно в 50 одиниць. Зберігалася вода в спеціальних цистернах всередині вежі чи під нею.

Зробивши докладний розбір гарнізонів трьох стовпів Генуезької Газарії, були отримані наступні висновки. Генуезькі колонії мали дві основні військові формації: ополчення, яке скликалося в критичний для міста час, про що йшла мова у попередній частині розділу, та найманці, які регулярно слідкували за їх безпекою. В другій половині XV ст. був помітний процес скорочення фінансування військових сил факторій, принаймні в плані надбавок, що безсумнівно вплинуло на моральний дух захисників. Достеменно не відомо, чи відбувалися в Кафі акти скорочення особового складу, але така ймовірність існує, враховуючи падіння доходів міста. Так як в Чембало та Солдайї за останні, принаймні, 25 років скорочень жалування та премій не відбувалося, це може бути додатковим доводом того, чому саме Кафа, найсильніше місто зі згаданих, швидко здалося. Якщо її найманці утискалися в жалюванні, то не дивно було б, що певна їх кількість вирішила покинути свою роботу. В такому випадку військова перевага ополчення, яке було призване на оборону міста від турків, над найманцями значно зростала, а тому, взявши зброю з арсеналу, вони могли диктувати свої правила гри. З огляду на той факт, що у Кафі час від часу була наявною проблема нехватки провізії, не дивлячись на намагання влади створити стабільні запаси, то для місцевого населення було зрозумілим, що навіть якщо вони і зможуть відкинути османів, змусити їх відступити, то останні завдяки флоту зможуть блокувати місто з моря, а татари будуть продовжувати пересікати поставки провізії з суші.

¹ Там же. С. 772 (§27)

Розділ 3. Генуезькі фортеці та опорні пункти у Причорномор'ї за межами Криму

В даному розділі ми розглянемо найважливіші міста Генуезької Газарії по обидва боки її «трьох стовпів», які були в центрі уваги попередньої частини даної роботи. Кожен із тих опорних пунктів генуезького володарювання на Чорному морі, що будуть розглянуті далі, в тій чи іншій мірі були її підтримкою: одні були важливим транзитними пунктами від Європи до Азії, другі – встановлювали сталі зв'язки з народами Балкан. Про їх оборонні функції відомо вкрай мало, але віднайти окремі свідчення можливо, що і планується зробити далі.

3.1. Генуезькі міста північно-східного побережжя Чорного та Азовського морів

В даному розділі мова піде про такі поселення як Воспоро, Матрега, Мапа, Ло-Копа і Тана, які розташовувалися від Кафи на схід, описуючи побережжя Азовського моря (крім Мапи) і все це через Матрегу¹ – саме за таким географічним принципом я і структурував їх розгляд, враховуючи те, що встановити початок генуезької присутності в них історичній науці складно, а тому хронологічний варіант не набагато краще територіального. Варто відзначити, що для більшості з них епітет «генуезькі» не надто підходить, але тим не менш присутність лігурійців там та певний рівень впливу їх на розвиток даних поселень не помітити складно. Майже в кожному із цих міст правили місцеві правителі, які фактично не являлись громадянами Генуї, але якими остання намагалася керувати задля власної вигоди. Виняток становили Воспоро й у певному сенсі Тана – все залежало від того, якою вона була по суті, або ж якою її хотіли бачити дослідники: єдиним містом з генуезькими та

¹ Див. дод. мал. 1.

венеціанськими кварталами під верховною владою Золотої Орди¹ чи окремими колоніями двох названих народів в одній місцевості², чи містом, яким спочатку керували венеціанці, золотоординці, потім знову венеціанці, а свій кінець Тана побачила вже під владою генуезців, що мені траплялося власне в інтернет-просторі, або ж містом під верховенством Золотої Орди в межах якого були окремі італійські поселення³. Можливо навіть щось із цього в перемішку. Як у 1997 р. констатував С. П. Карпов відносно даної проблеми – «в трудах историков нет единства»⁴. Дослідники насправді не можуть точно визначитися з конкретним розташуванням цих міст, не те що з тим, хто ними керував, чи хто домінував в цьому плані, а як вони захищалися і якими були їх оборонні споруди – в більшості випадків тим паче. Втім спробуємо розглянути все, що про них відомо, в особливості з точки зору їх обороноздатності – можливо це стане загальною точкою опори для подальших наукових пошуків.

Почнемо знову ж таки за виголошеними мною послідовним географічним принципом, а тому почнемо із Воспоро⁵. Про місто згадок доволі небагато, принаймні вже із XIII ст. і навіть на початку XIV ст. воно навіть для Кримського півострова не є економічно значущим. Тим не менш є протилежні думки про те, що місто навпаки було доволі багатим в цей час, про що нібито повинно було свідчити назначення до міста католицького архієпископа у 1332 р.⁶ З моєї точки зору, враховуючи розташування Воспоро, воно скоріш за все вважалося доволі зручним плацдармом для поширення католицизму далі в

¹ *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 107-108.

² *Иевлева О. Т., Соина Н. С.* Венецианская Тана в Средние века // Инженерный вестник Дона. Сетевое издание. 2019, № 9. С. 2; *Ковалевский М. М.* К ранней истории Азова. Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке. Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. М., 1903. Т. 2. С. 165.

³ *Карпов С. П.* История Таны (Азова) в XIII-XV вв. В 2 томах. Том 1: Тана в XIII-XIV вв. СПб.: Алетей, 2021. С. 200.

⁴ *Карпов С. П.* Когда и как возникла Тана? (О происхождении итальянской фактории на византийской окраине) // ВВ. 1997. Т. 57. С. 5.

⁵ Див. дод. мал. 1, 2.

⁶ *Брун Ф. К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 2. Одесса, 1880. С. 323.; *Зевакин Е. С., Пенчко Н. А.* Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. // Исторические записки. М., 1938. № 3. С. 110.; *Остапенко Р. А.* Генуэзские фактории в Восточном Причерноморье и Крыму как центры католической миссии среди Зихов // Метаморфозы истории. 2017. № 10. С. 192.

межах Золотої Орди, про що свідчить те, що архієпископом було назначено Франциска із Камерино – доволі успішного місіонера в Газарії. А якщо знову ж таки зі слів Ф. Бруна у Воспоро на той час правив черкеський правитель Міллен, про якого йшла мова у письмі авіньйонського Папи Іоанна XXII до іншого черкеського правителя Верзахта¹, то влаштувати архієпископство у володіннях колишнього князя-іновірця – доволі непогана реклама католицизму в регіоні. Тому як на мене це не є значним аргументом вважати Воспоро успішним великим містом того часу, адже трактувати його можна і в іншому ключі.

Ймовірно у Воспоро раніше за генуезців поселилися венеціанці (приблизно сер. XIV ст.), хоча вони були не надто зацікавлені містом, враховуючи їх відносно міцне становище у Тані, яка була головним транзитним пунктом торгівлі зі Сходом. Втім для генуезців, можливо, приблизно на початку вже XV ст.² Воспоро здалося зручним місцем для контролю над Керченською протокою наряду із Матрегою (а отже – важелем тиску для венеціанців Тани), яка приблизно в той же час стала належати одній генуезькій сім'ї, про що дещо пізніше.

Додатково передивившись деякі карти, принаймні ті, що датуються до кінця XIV ст. та були для мене доступними, я так і не знайшов там нічого схожого із Воспоро чи іншою, більш ранньою назвою, – Черкію, а тому вслід за С. Г. Бочаровим датувати генуезький початок міста не наважуюсь³, а приблизне датування, яке було дано ще в далекому минулому Ф. Бруном тут скоріше як можливий варіант через відсутність кращого.

В. Л. Егоров надає доволі невелику згадку про місто у Ібн-Батута, в якій мандрівника зацікавила церква в даному поселенні⁴, яка зараз існує і понині та присвячена Іоанну Предтечі. І до речі саме вона є частиною і при цьому

¹ Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 2. С. 323.

² Там же.; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. М.: Наука. С. 89

³ Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.). С. 760.

⁴ Згідно з: Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. С. 89.

опорним пунктом реконструкції оборонного ансамблю Воспоро, яку надав нам все той же С. Бочаров, завдяки якому ми в принципі комплексно змогли подивитися і на оборону Кафи в минулому розділі. Щоправда якщо там він брав участь та керував археологічними розкопками, то щодо Воспоро йому довелося користуватися даними місцевих археологів, яких насправді цікавили більш глибокі культурні шари сучасної Керчі, а також в полі його зору були наявні плани Керчі до її перебудови в межах Російської імперії¹, тобто ще до того, як укріплення були знесені, що і дає нам змогу більш менш наочно побачити, якою ж була фортифікація у міста часів його генуезької приналежності – принаймні не має відомостей про те, що османи перебудовували ці укріплення. Так чи інакше дана реконструкція є можливістю подивитися якою могла бути хоча б приблизно фортифікація інших менших опорних пунктів генуезців на схід від Кафи, особливо Ло-Копи та Матреги, враховуючи їх схожі ролі відносно генуезьких інтересів в межах Азовського моря, адже з ними, як ми потім побачимо далі, в історіографії пов'язана величезна кількість невирішених проблем – при цьому оборонне зодчество явно не першому місці.

Таким чином Бочаров встановив в загальному схожу із Кафою структуру фортеці Воспоро²: в ній була традиційно цитадель, а далі в порядку розширення суходолу – бург, якщо слідувати тій же термінології, що і у Кафі, який в свою чергу був укріплений двома зовнішніми оборонними кільцями. Починаючи з цитаделі, то варто сказати, що її територія становила всього 0,32 га³, що було більше ніж у цитаделей Солдайї та Чембало в середньому десь на 0,13 га. Цитадель мала всього 5 веж, одна з них надбрамна квадратна закрита, дві на місцях важливих стиків між цитаделлю та зовнішнім оборонним кільцем мали закономірно круглу закриту форму, а зі сторони моря красувалося дві відкриті вежі, тобто в цьому напрямку генуезці зекономили при будівництві.

¹ Всі плани знаходяться у фондах РГВИА.

² Див. дод. мал. 11.

³ Див. дод. мал. 12-13.

Всього протяжність стін цитаделі дорівнювала 207 м, а висота її веж становила 13,96 м., що менше середнього показника по цитаделі Кафи майже на 6 м. Додатково з боку суші цитадель була укріплена додатковою стіною, в якій зокрема для укріплення воріт розташовувався прямокутний барбакан. Також на думку Бочарова, після цієї лінії повинен був йти рів, але як і щодо Кафи не впевнений, чи міг він бути заповнений водою, хоча шансів тут більше (якщо рів дійсно мав місце в принципі)¹.

Щодо зовнішнього оборонного кільця, то його загальна обороноздатність порівняно із цитаделлю значно нижча, адже 3,2 га бургу захищало тільки чотири вежі, в той час як територію 0,32 цитаделі захищало 5 веж. Враховуючи те, що довжина стін зовнішньої лінії, без додаткові, становила 617 м, то виходить, що на кожні 154 м стін приходилося по одній вежі, в той час як у цитаделі – на кожні 41 м². Додаткова лінія оборони становила 490 м, і описувала укріплення бургу по суші. Що цікаво, барбаканом чомусь були укріплені не ворота до міста з надбрамною вежею, які, як справедливо підмічає С. Бочаров, були найбільш вразливими, а вежу по сусідству на відстані 60 м: звичайну квадратну³ і, якщо вірити реконструкції, – нічим не особливу. Додаткова оборонна лінія бургу, знову ж таки повинна була бути укріплена ровом, і враховуючи більший підйом на місцевості – навряд чи він заповнювався водою.

Варто відзначити, що згідно з реконструкції згаданого дослідника, можна чітко побачити, що при будівництві укріплень Воспоро, генуезці орієнтувалися, по перше, на посилений захист цитаделі, враховуючи наявність по кутам більш стійких круглих веж і в принципі більшу їх загальну кількість на меншій площі. До того ж скупчення веж з боку входу до Керченської протоки вказує на те, що лігурійців більше цікавило те, хто плив у бік

¹ Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения генуэзского Воспоро // Причерноморье в средние века. СПб: Алетейя, 2015 г. № 9. С. 128-136.

² Там же. С. 136-140.

³ Там же. С. 138.

Азовського моря, а не навпаки – і навряд чи вони очікували нападу венеціанців Тани, які насправді, як ми далі побачимо, намагалися зберегти баланс сил там на місці разом з генуезцями. Таким чином, якщо С. Бочаров достатньо точно зобразив можливий оборонний ансамбль генуезького Воспоро, то ми маємо не надто добре укріплене місто у порівнянні з «трьома стовпами» Генуезької Газарії, але тим не менш для менших опорних пунктів більш менш. До речі, порівнюючи з більшими тавро-лігурійськими містами, то укріплення Воспоро в цілому охоплюють територію в 3,52 га, що ненабагато, але більше ніж у Чембало на 0,08 га. Тобто можна сказати, що головний центр Керченського півострову описуваного часу був на третьому місці в цьому плані.

Щодо Матреги, то серед дослідників побутує думка, що генуезці почали її заселення точно не пізніше початку XIV ст., про що невпинно продовжують писати всі ті, хто про неї взагалі щось пише, але ніхто чомусь не вказує звідки ця інформація взялась. Ось наприклад про це пишуть В. Н. Чхаїдзе у 2019 р.¹ та Р. А. Остапенко у 2017 р.², що скоріше за все є банальним запозиченням у більш ранніх авторів – Е. С. Зевакіна та Н. А. Пенчко, спільна робота яких була опублікована в далекому 1938 р.³ Насправді я вважаю, що їх стаття в принципі стала фактичною основою невеличкої роботи згаданого автора, адже Чхаїдзе вслід за ними пише, що Кафа була захоплена османами у 1473 р., що звичайно не відповідає дійсності. Що цікаво, сам дует авторів у першій половині роботи пише про 1475 р., а ось під кінець – вже згаданий 1473⁴. При цьому остання дата, зокрема, суперечить переписці між адміністрацією Банка св. Георгія та кафським консулом (4 березня 1475 р.), яку надали згадані автори, і в якій йде мова про те, що місцевий черкеський правитель Ло-Копи не дивлячись на

¹ Чхаїдзе В. Н. Матрега – Генуезский город XIV-XV вв. на Таманском полуострове // Исторические, культурные, межнациональные, религиозные и политические связи Крыма со Средиземноморским регионом и странами Востока: Материалы III Международной научной конференции. Севастополь, 2019. Т. 1. С. 290.

² Остапенко Р. А. Генуезские фактории в Восточном Причерноморье и Крыму как центры католической миссии среди Зихов. С. 188.

³ Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 79.

⁴ Там же. С. 78; 125, 127.

домовленості з генуезцями почав будівництво, або навіть побудував в ній фортецю¹. Скоріш за все проблемою стала саме спільне написання доволі чималої статті двома авторами, а враховуючи, що дата 1473 р. згадується двічі на останніх сторінках, то мабуть написання роботи ділилося навпіл.

Повертаючись до того ж приблизного датування появи генуезців на території Тмутаракані, то дует авторів посилається на Кубанський збірник, хоча було не надто зрозуміло, яке саме видання, і тільки через 33 сторінки в одному із посилань це стало зрозумілим – мабуть знову ж таки робота іншого автора. Посилання було на роботу Є. Д. Феліцина 1899 р., в якій насправді немає прямої згадки на те, що Матрега була заселена генуезцями не пізніше початку XIV ст., а тільки те, що в цьому столітті генуезці посилили свою експансію на Чорному морі, і ймовірно серед інших була заснована й Матрега². Посилався він на М. Н. Мурзакевича, хоча без назви конкретної роботи. Втім в його монографії я знайшов Матрегу, щоправда під назвою Тамірака – «ныне Таманью»³. Ні про яке конкретне чи приблизне датування мови не йде. В той же час В. Гейд у 1879 р., якщо переклад Л. П. Коллі вірний, відносно Матреги згадує тільки час, коли в ній отримує владу генуезька сім'я Гізольфи, що мало місце в 1419 р.⁴ Скоріш за все в цій когорті авторів приблизне датування визначали за наявністю Матреги на порталані П. Весконте, яке датується 1318 р. і при цьому вже помічається як важливе місто⁵. Втім ніхто чомусь так на неї і не послався.

Так чи інакше висвітлення історії менших опорних пунктів генуезької присутності в Чорному морі, є доволі проблемною справою, враховуючи наскільки меншою є джерельна база про них у порівнянні з тими же Кафою,

¹ Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 113.

² Фелицын Е. Д. Некоторые сведения о генуезских поселениях в Кубанской области, с картами XIV и XV столетий // Кубанский сборник, 1899. Т. 5. С. 6.

³ Мурзакевич Н. Н. История генуезских поселений в Крыму. С. 40.

⁴ Гейд В. Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 153.

⁵ Див. дод. мал. 10.

Чембало та Солдайю. І хоч як би дослідники не зазначали неймовірну вагу подібних Матрезі поселень в історії італійської колонізації Причорномор'я, вона була не настільки великою у порівнянні з героями попереднього розділу в яких напрочуд легко і чітко можна визначити, коли саме лігурійці змогли встановити безпосередню владу в них, і сам факт того, що вона мала там місце.

Так чи інакше, як ми вже згадали до цього, у 1419 р. Матрега дісталась генуезькій сім'ї завдяки шлюбу сина Сімона Гізольфи та доньки одного із місцевих черкеських князів Біха-Ханума¹. І так аж до 1475 р., тобто до фактичного кінця генуезької присутності в Чорному морі, місто належало вже генуезько-черкеським за походження правителям, які судячи з усього були доволі самостійними у своїй політики, а вся їх залежність від Кафі будувалася власне на військовій та фінансовій підтримці, якої дуже часто потребував останній із правителів міста – Захарій Гізольфі.

Враховуючи положення Матреги на Таманському півострові, який фактично з'єднував Кримський півострів із територіями Золотої Орди, і, в особливості, Черкесії, то не буде перебільшенням сказати, яку значну роль в торгівлі відігравало місто, в особливості враховуючи нестабільне становище Тани на той час. Втім немає жодної згадки про наявність консула в місті. З одного боку, на основі інформації з минулого абзацу та порівнюючи з генуезькими поселеннями Кримського півострову, з тим же Воспоро, можна сказати, що справа була в наявності у Матрезі так би мовити феодального властителя, який не давав Генуї/Банку св. Георгія та Кафі змоги встановити там свою повну владу – так думали Ф. Брун, й за ним деякі інші дослідники, що торкалися цієї теми, хоч прямо це не писали². Втім якщо думати в цьому

¹ Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 80; Чхаидзе В. Н. Матрега – Генуэзский город XIV-XV вв. на Таманском полуострове. С. 291.; Остапенко Р. А. Генуэзские фактории в Восточном Причерноморье и Крыму как центры католической миссии среди Зихов. С. 188; Гейд В. Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.). С. 153-154.; Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 1. С. 214.

² Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 1. С. 216-217.; Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 80.

ключі, то як бути з Копю, в якій хоч і явно володарював місцевий черкеський правитель, втім Устав 1449 р. доволі детально описує обов'язки консула даного міста?¹ Якщо б справа була тільки в незначимості міста для генуезців, то питання могло би і не стояти – сенсу в таке місце назначати консулів не було: Мапа, наприклад, також не мала консула, адже вона не відіграла значної торгової чи хоча б в загальному економічній ролі². Але Матрега, як уже згадувалося, безсумнівно була важливим опорним пунктом лігурійців хоч у військово-стратегічному, хоч у економічному планах. Втім з цього випливає наступне – генуезці у наданні тій чи іншій території статусу консульства керувалися певними мотивами, і судячи з усього не тільки економічними. Можу припустити, що володарі Генуї та в подальшому Банк св. Георгія вважали, що вигідніше буде домовитися з місцевими правителями і задобрювати їх фінансовою чи військовою підтримкою, особливо враховуючи той факт, що в тій же Матрезі та Батіарі правили генуезькі династії, в той час як у згаданій Копі правила черкеська³. Врешті решт легше порозумітися з людьми своєї народності, мови та віри – можливо вийде дешевше. Хоча насправді тяжко сказати, наскільки «дешевим» виявилось «утримання» сім'ї Гізольфі.

Судячи з договору Сімона Гізольфі із Генуєю в 1424 р. можна побачити, що він визнавав верховну владу над Матрегою кафеського консула в обмін на фінансову та військову підтримку⁴. Скоріш за все це було вимушеною мірою, враховуючи той факт, що його сім'я доволі невпевнено володарювало містом в оточенні інших черкеських племен. Останні ймовірно також в міру своїх потреб підтримували властителів Матреги тільки щоб у місті не встановилася

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 801-807.

² Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 83.

³ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 801, 804.; Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 113.

⁴ Desimoni C. Nuovi studi sull'Atlante Luxoro pel socio Cornelio Desimoni. Agosto MDCCCLXVIII // Atti della Società Ligure di Storia Patria. 1867. № 5. P. 259.

пряма влада Генуї у лиці кафського консула: принаймні особливого вибору у них не було, і змінювати менше для себе зло на більше сенсу не мало.

Втім за правління у місті Захарія, онука Сімона Гізольфі, у 1457 р. черкеси під керівництвом Кадібельді видворили його та на певний час зайнялися старим-добрим піратством. Враховуючи той факт, що для генуезців це означало значне ускладнення торгівлі та навігації в Азовському морі, то вони би допомогли Захарію і без його прохання. Втім після того як місто було повернуто колишньому властителю, останній тільки посилив свої претензії по відношенню до Кафи. Наприклад, він майже відразу почав просити, щоб вона позбавила його від тягаря утримувати її солдат, котрі були направлені на захист його ж міста, при цьому посилаючись на те, що кафійці завжди підтримували інші підвладні їм міста тільки для своєї вигоди¹, а тому хай за це якось самі розраховуються. І хоч доля правди в цьому є, але тут невдячність так би мовити на лице. Та і пізніше він неодноразово проявляв свої потуги до незалежності, як от десь близько до 1468 р. коштом одного із неназваних кафських підприємців він побудував фортецю, основною роллю якої був збір якоїсь данини за прохід через неї². В принципі це пояснює сенс тих інвестицій, що були вкладені у будівництво укріплення. А сам Гізольфі, який доволі сильно загруз в боргах перед своїми протекторами, мабуть вирішив в такий спосіб їх виплатити, що Банку св. Георгія не сподобалося, тим паче враховуючи те, що від цього страждали і генуезці³.

Щодо власне яких-небудь даних про укріплення, то їх майже немає, крім згадки про побудовану фортецю, яку скоріше за все врешті-решт не зрівняли з землею, адже протектори зажадали тільки припинити безконтрольну викачку грошей із торговців, а про подальшу долю укріплення мови не йде. Можна

¹ Згідно з: *Зевакин Е. С., Пенчко Н. А.* Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 110.

² Там же. С. 108.

³ *Vigna A.* Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo Parte prima // *Atti della Società Ligure di Storia Patria.* 1871. № 7 (1). P. 514.

сказати, що це очевидно, нащо генуезцям шкодити самім собі? Втім варто лише згадати Копу та будівництво в ній фортеці за ініціативи черкеського правителя у 1475 р. та вимогу всіма правдами та не правдами, щоправда, окрім військових, домогтися її знищення, хоча над ними вже висіла османська загроза. Навіщо ж в такий критичний час намагатися знищити фортецю, як в потенціалі могла захистити місцевих генуезців від осман? Ймовірно грала роль все та ж недовіра до черкесів, намагання їх контролювати, в той час як генуезькі феодалі, якщо їх можна так назвати, явно кращими не були, як ми могли побачити в тій же Матрезі. Ненадовго повертаючись до останньої, варто сказати, що про якісь особливості укріплень міста мова не йшла. Навіть один із археологів, згаданий вже В. Чхайдзе, який з 2007 р. займається розкопками в Тмутаракані – місці де зокрема розташовувалася і Матрега, користується старим добрим для опису її укріплень припущенням: раз її оточували черкеські племена, то вона неодмінно повинна була бути вельми укріпленою. Важко сказати, наскільки це є справедливим твердженням, але насправді особисто я не маю якихось додаткових даних. Та й варто відзначити, що археологів, які ведуть розкопки в Тмутаракані, цікавить власне грецький та руський періоди їх існування, а про генуезькі знахідки пишуть тільки виключно, та й те не відноситься до укріплень¹.

Повертаючись до згаданої реконструкції укріплень Воспоро, можна припустити, що Матрега була укріплена краще зі сторони входу до Азовського моря, виконуючи ту ж функцію наглядача, і зі сторони на вихід від Таманського півострова, де небезпеку становили черкеси. Втім без якихось археологічних даних це так і залишатиметься припущенням.

Роблячи невеликий крюк на південь, до побережжя власне Чорного моря, зараз мова піде про вже згадувану нами епізодично Мапу² – сучасну Анапу. У дослідників не виникає ніяких проблем не із локалізацією міста-фортеці, ні із

¹ Чхайдзе В. Н. Матрега – Генуэзский город XIV-XV вв. на Таманском полуострове. С. 291, 292.

² Див. дод. мал. 1.

тим, ким вона була заснована. Дослідники однозначно пишуть, що воно було засновано генуезцями на місці колишньої боспорської Горгіпії, або ж ще ранньої в хронологічному плані античної Синдики – безперервне наслідування ні в кого не виникає сумнівів. І тим не менш, про їх генуезький період відомо не так багато, враховуючи, що вона не була економічно потужною факторією, про що може свідчити доволі низька частота згадок про неї в нотаріальних актах та документах масаріїв, та і консула свого вони навіть не мали, принаймні враховуючи те, що в Уставі 1449 р. вона була в переліку з двома іншими містами – Батіару та Матреги, в яких, як нам відомо, правили генуезькі дворянські родини, а до генуезьких представників в цих місцях зверталися як «presidentes», тобто керівник чи комендант, при тому що керівниками інших більш значимих міст чітко називали «consule»¹. Щодо часу заснування генуезької Мапи, то враховуючи той факт, що вона вже є вказаною на портолані П. Весконте², то можна припустити, що місто було засноване точно не пізніше 1318 р., а крайньою ранньою межею є звичайно 1261 р. Тим не менш на разі, наскільки мені відомо, при розкопках в Анапі культурного шару генуезької Мапи віднайдено ще не було (2019 р.), принаймні про це пишуть на сайті Анапського археологічного музею «Горгіппія»³, хіба що крім характерного для генуезців рельєфу. В принципі в цій проблемі немає нічого дивного, враховуючи наскільки багатою на культурні шари є Анапа – невеличкий генуезький легко міг серед них залишитися непомітним.

З писемних джерел нам відомо, що в Мапі, принаймні з 1423 р. точно існував замок під назвою «де ла Мапа», якому виділялися щорічні виплати на підтримку її обороноспроможності⁴, а враховуючи розташування її на південний схід від Таманського півострову робило місто важливим форпостом

¹ Устав для Генуезских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 742; 637.

² Див. дод. мал. 10.

³ Генуезская фактория Мапа. URL: <https://museumanapa.ru/генуезская-фактория-мапа/>. Дата звернення: 17.11.2024.

⁴ Desimoni C. Nuovi studi sull'Atlante Luxoro pel socio Cornelio Desimoni. Agosto MDCCCLXVIII. P. 186.

для захисту від місцевих черкесів. Більш пізні свідчення, які втім, можуть стосуватися власне османської фортеці Анапи, дає нам турецький мандрівник Е. Челебі, якому довелося у 1861 р. побувати декілька днів у даному поселені. Він згадував, що замок стояв на глиняній скалі і зі сторони виглядав доволі міцним, можна навіть сказати, наче він був нещодавно побудований, втім в ньому не було гарнізону. Трішки далі він ділиться думкою про те, що завдяки такій фортеці, як ця, можна було утвердити османську присутність серед черкесів та абхазів¹. Якщо все ж таки припустити, що Евлія Челебі писав саме про генуезьку фортецю, яка ще зберіглася на той момент після завоювання міста османами у 1475 р., то цілком очевидно є в першу чергу оборонна роль міста проти місцевих племен.

Щодо Ло-Копи, то як уже згадувалося, це місто було доволі цікавим у плані адміністративного управління, принаймні якщо порівнювати його з іншими опорними пунктами Генуезької Газарії. Знову ж таки завдяки портолану П. Весконте, ми можемо приблизно встановити, що дане місто вже існувало на початку XIV ст., і при цьому було досить важливим². Питання про точну локалізацію Ло-Копи, яке ще було відкритим Мурзакевича, Бруна, Кьолера і т. д.³, все ще залишається відкритим до сьогодні: чи воно було на місці поселення Темрюк 1, чи городище Голубицьке, а можливо околиці м. Слов'янськ-на-Кубані⁴. Уже з огляду на це варто розуміти, що про якісь археологічні дані мови йти не може – залишаються тільки односторонні спроби дослідження Ло-Копи шляхом застосування писемних джерел.

¹ Брун Ф. К. Путешествие турецкого туриста вдоль по Восточному берегу Черного моря // ЗООИД. Одесса, 1875. № 9. С. 182-183.

² Див. дод. мал. 10.

³ Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 81.

⁴ Волков И. В. О локализации итальянской фактории Копы на месте средневекового Темрюка (Копарио – Ло Коппа) (Часть 1) // Журнал Института наследия. 2015. С. 1-9; Волков И. В. О локализации итальянской фактории Копы на месте средневекового Темрюка (Копарио – Ло Коппа) (Часть 2) // Журнал Института наследия. 2016. С. 1-27; Ковешников В. Н. Где находилась генуезская фактория Копы – у города Славянск-на-Кубани или Темрюк? (часть 1). 2023. URL: <https://viktor-dnk.ru/toponymy/copa-p1/yu>. Дата звернення: 17.11.2024.

Ло-Копа була доволі своєрідною навіть серед сеньйоральних міст – Матреги чи Батіари, адже нею одночасно керували і консул, і черкеський князь¹, до того ж точно сказати важко, хто кому був підконтрольним. І виникає питання, чи не могли місцеві черкеські князі бути повелителям Копи, чи Копарію як області навколо Ло-Копи? Втім згадуючи момент щодо будівництва у 1475 в Ло-Копі фортеці черкеським князем все-таки більше схиляєшся до першого варіанту. Відносно питання щодо підконтрольності обох суб'єктів влади Ло-Копи, то тут виникає двояке враження: з одного боку вони були рівноправними в управлінні містом, принайми судячи із тексту мирного договору 15 грудня 1472 р.², а з іншого боку свідчення жорсткої регуляції поставок солі до міста, без доступу до якої воно втрачає свій головний прибуток з торгівлі рибою³, як то було в Чембало, фактично є важелем тиску на місцевого правителя та його підданих, що в свою чергу часто викликало агресивну реакцію з боку останніх, в особливості у вигляді піратства, про що згадується у переписці кафського консула із адміністрацією Банку, в якій адміністрація останнього рекомендує зупинити постачання солі до Копи, щоб її населення якнайшвидше оговталось⁴. Тим не менш поглянувши на §15 Уставу про консула Копи, можна побачити, що він поміж іншого повинен був задобрювати «владельцев особ в Зихии»⁵ – це все-таки наводить мене на думку на рівноправне володарювання Ло-Копою обома сторонами, тим не менш кожна з них задля свої вигоди намагалася застосовувати свої важелі впливу на іншу сторону.

Втім не дивлячись на доволі непоганий пласт джерел, які свідчать про відносини між генуезцями та черкесами в Ло-Копі, та дають нам змогу

¹ Остапенко Р. А. Генуэзские фактории в Восточном Причерноморье и Крыму как центры католической миссии среди Зихов. С. 190.; Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 105.

² Зевакин Е. С., Пенчко Н. А. Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 112-113.

³ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 802, 807.

⁴ Vigna A. Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo Parte prima. P. 784.

⁵ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 802, 804.

реконструювати адміністративний устрій в даному місті, сказати щось про його обороноздатність досить важко – генуезці ніяких особливих згадок в цьому плані не залишили, хіба що крім того, що місто повинно було отримувати виплати на підтримку гарнізону та укріплень, як і попередньо згадані Матрега та Мапа¹, а також про вже неодноразово згадану фортецю черкеського князя, будівництво якої Банк св. Георгія напередодні османського вторгнення 1475 р. намагався зупинити. Чи була власне генуезька фортеця в місті – невідомо.

Закінчуючи даний пункт Таною², варто відзначити, що на даний момент ми маємо дуже мало відомостей про її генуезьку частину. Навіть у монографії 2021 р. що повністю присвячена Тани, принаймні до 1395 р. – коли вона була знищена Тимуром, С. П. Карпов, використовуючи найновіші на той момент археологічні дані, в особливості ті, що були надані А. М. Масловським – завідувачем відділу археології Азовського історико-археологічного та палеонтологічного музею-заповідника в м. Азов, так і не навів яких-небудь відомостей про укріплення генуезької Тани, та й щодо венеціанських інформація не нова та базується вже на раніше досліджених писемних джерелах³.

Так Карпов пише про те, що у 70-х рр. XIV ст. у венеціанській Тани були деякі проблеми із її стінами, і наряду з їх ремонтом сенат Венеції вирішив також викупити у золотоординців, спустошену ймовірно останніми, територію задля побудови там фортеці. Проблема пізніше виявилася в тому, що територія потенційної фортеці прилягала до укріплень генуезької Тани про що, зокрема, писав до сенату консул венеціанців у місті – мабуть сенат Венеції не надто розумілися на сучасній ним топографії Тани. В результаті землі були повернуті, а кошти витрачені на укріплення стін в бік генуезців. Про це

¹ *Desimoni C. Nuovi studi sull'Atlante Luxoro pel socio Cornelio Desimoni. Agosto MDCCCLXVIII. P. 186.*

² Див. дод. мал. 1.

³ *Карпов С. П. История Таны (Азова) в XIII-XV вв. В 2 томах. Том 1: Тана в XIII-XIV вв. С. 224, 227.*

наприклад вже писалося у М. Ковалевського ще на початку ХХ ст.¹ Тим самим ми можемо констатувати, що хоча б якась реконструкція укріплень венеціанської Тани можлива тільки з огляду на писемні джерела, що доволі непогано вийшло в дуєта авторів – О. Т. Ієвлевої та Н. С. Соїни, які для цієї роботи застосували дані із розпоряджень венеціанського сенату та свідчення венеційського дипломата-мандрівника Іосфата Барбаро, який з 1436 по 1452 р. проживав у Тані². Також свою роль зіграв невеликий залишок стіни генуезької Тани, що дало змогу приблизно локалізувати венеціанську Тану ближче до гирла Дону, тобто нижче генуезької. Щоправда про останню мало що відомо, але ймовірно, що вона по зовнішньому вигляду та планування могла бути схожою на свою сусідку нижче течії. Так автори констатують: «...крепость имела неправильную многоугольную форму, была возведена на искусственно созданной насыпи, имела крепостные стены из камня более метра шириной и различные башни, одна из которых являлась надвратной» і «за территорией крепости, в непосредственной близости от стен, находилось множество различных рвов». До речі щодо веж, то припущення було зроблене на основі згадки надбрамної вежі Іосфатом Барбаро, яку вочевидь ідентифікує як барбакан М. Ковалевський Він же вказує на наявність у Тані 20 стрільців, яких повинен був брати із Венеції з собою до Тани її новий консул³. Ця кількість фактично дорівнювало постійному гарнізону Солдайї, що ми вже розглядали у минулому розділі, хоча і була меншою ніж аналогічному у Чембало⁴. Втім ймовірно у місті серед оборонців були не тільки стрільці.

Щодо генуезької Тани, як і зазначалось, інформації ще менше – вона замість писемних джерел, як от щодо венеціанської частини міста, відкупилася в основному вже згаданим залишком стіни. Як ми могли побачити вище,

¹ Ковалевский М. М. К ранней истории Азова. Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке. С. 122.

² Ієвлева О. Т., Соїна Н. С. Венецианская Тана в Средние века. С. 1-4.

³ Ієвлева О. Т., Соїна Н. С. Венецианская Тана в Средние века. С. 7.; Ковалевский М. М. К ранней истории Азова. Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке. С. 161, 157.

⁴ Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля. С. 767-768 (§8-10); С. 785 (§8), 788 (§16).

генуезці намагалися не допустити побудови додаткової фортеці венеціанцями, втім останні також не бажали посилення генуезців, хоча, судячи із звернення кафського консула та масаріїв до адміністрації Банка св. Георгія у 1471, можна побачити що у генуезців був замок у Тані, який хотіли відібрати їх сусіди навпроти¹. Втім завжди можна припустити, що під замком мався на увазі сам укріплений квартал, хоча я все-таки вважаю, що замок був – все-таки генуезців виганяли з міста не так часто, як венеціанців, а тому час на спорудження нових укріплень завжди міг з'явитися, до того ж в документі згадується що замок належав консулу, який мабуть і був його комендантом – таке, як ми пам'ятаємо, було характерним для Солдайї та Чембало. Також думаю правильним буде припущення, що кількісний склад постійного загону генуезької Тани скоріш за все був на рівні з венеціанським задля збереження балансу між ними – ні Венеція, ні Банк св. Георгія в особливості, враховуючи геополітичну ситуацію на Чорному морі з сер. XV ст., явно не бажали початку військового конфлікту між своїми колоніями.

Висвітлення доволі скупих відомостей про венеційські укріплення було спробою зробити з них аналогію можливих у генуезькій частині міста – в решті решт обидва народи жили в місті напроти одне-одного, а тому неодмінно повинні були мірятися між собою величиною своїх фортечних ансамблів, хоча враховуючи велику кількість руйнацій Тани, особливо в кінці XIV – XV ст., навряд чи вони могли досягти чималих успіхів, та і це в певному сенсі красномовить про їх обороноздатність, хоча мабуть доволі своєрідна напруга у місті трьох повноправних володарів, грала тут чи не основну роль.

Таким чином можна констатувати, що в сучасній історіографії по історії Генуезької Газарії, що стосується менших опорних пунктів даної сукупності колоній, існує величезна кількість пробілів, які хоч і намагаються усунути за допомогою залучення писемних джерел, втім цього недостатньо навіть для

¹ *Vigna A. Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo Parte prima. P. 780.*

датування їх виникнення. Доволі незначна археологічна база згаданих у цьому пункті міст, а то і взагалі її відсутність, не дозволяє нам в повній мірі висвітлити особливості оборонного зодчества в них. винятком є хіба що Воспоро, втім про нього свідчить невелика кількість писемних джерел, що створює обернено пропорційну диспропорцію. Завдяки реконструкції оборонного ансамблю Воспоро, хоча б приблизно, можна припустити, якими були вектори будівництва укріплень у Матрезі, враховуючи їх схожі функції. В меншій мірі це можна приписати й до Ло-Копи, але ми навіть не знаємо до сих пір, в якій саме місцевості вона розташовувалася. Нестача археологічних даних також відчувається і у вивченні Мапи і генуезької Тани. Щодо останньої, то нам залишалося тільки робити припущення щодо особового складу та векторів оборонного зодчества з огляду на реконструкцію венеційської Тани, і те на основі писемних джерел. Звичайно, в такому випадку точно сказати нічого не можна, але в результаті варто відмітити, враховуючи максимум (Воспоро) і мінімум (Мапа чи Копа), що східна від Кафи частина генуезьких володінь в регіоні була значно гірше підготовлена до османського вторгнення ніж їх більш розвинені побратими. Втім кожен раз, коли будуть з'являтися хоч якісь нові археологічні чи навіть писемні джерела в цьому питанні – цю тезу варто повторно перевіряти на життєздатність.

3.2. Володіння лігурійців на північно-західному побережжі

В даній завершальній частині розділу мова піде про три найбільш відомих генуезьких пункти північно-західного Причорномор'я: Монкастро та Лікостомо з Кілією.

Монкастро¹, він же сьогодні – Білгород-Дністровськ, який був побудований генуезцями на місці колишньої Тіри. Його основною роллю, звичайно, був контроль над Дністровським лиманом, а це, в свою чергу, відкривало

¹ Див. дод. мал. 1.

підприємливим італійцями доволі значні вигоди у торгівлі з Балканськими народами. Монкастро цікавий тим, що по-перше, він протримався до сих пір в доволі гарному стані, хоча від генуезького в ньому по-більшому залишилася тільки цитадель, а по-друге, із всіх творінь генуезців на чорноморському побережжі, він а також Кілія з Лікостомо¹ ще протистояли османам до 1484 р.², щоправда вже давно не в якості генуезьких міст. Та і у 1454 р. під час неодноразово згадуваного в цій роботі рейду османів по Чорному морі місто витримало їх атаку. Чим же особливим був Монкастро у порівнянні з Кафою? Чому він виявився витривалішим за тавро-лігурійську перлину? І наскільки це взагалі була заслугою генуезців?

Доступ до території Монкастро, як власне і до Кілії з Лікостомо, був наданий генуезцям Золотою Ордою, для яких останні два поселення були крайньою межею їх володінь, і з яких вже в 60-х рр. XIV ст. золотоординців почали відступати, ймовірно, через натиск Молдавського князівства та його сюзерена на той момент – Угорщини³. Тобто початок тут характерний як і у випадку з Кафою. Варто відзначити, що Монкастро та Кілію з Лікостомо можна побачити на портолані того ж П'єтро Веконте⁴, а отже на початку XIV ст. ці поселення точно повинні були існувати, тим паче Монкастро виділено червоним, що означало її важливе значення в якості порту, а не якої тимчасової стоянки кораблів. Є також дані про те, що місто вже існувало у 1290 р.⁵, так як воно згадується у актах Ламберто ді Самбучето, опублікованих у 1973 р. М.

¹ Див. дод. мал. 1.

² Бочаров С. Г. Древности Генуэзской Газарии как часть археологии Золотой Орды // Труды IV Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии «Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований» Кн. 2 / Отв. ред. Б.В. Базаров, Н.Н. Крадин. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2019. С. 16.; Бруяко И. В., Сапожников И. В. Белгород-днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв.) // Stratum plus. 2000. №5. С. 445.; Хвальков С. Генуезькі та венеційські колонії Причорномор'я і Приазов'я в політиці та міжнародних відносинах (1400–1475) // Київські історичні студії: науковий журнал. К.: 2019. № 2 (9). С. 60.

³ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. С. 79-80.

⁴ Див. дод. мал. 10.

⁵ Сапожников И. В. Маврокастрон – Монкастро – Богаз-Конман: морской порт и замок в устье Днестровского лимана // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19). Т. 1. С. 5-6.

Баларом, втім я не маю можливості перевірити істинність цього твердження через відсутність доступу до загаданої праці.

Лікостомо та Кілія на згаданій карті дублюються в назві по першому топоніму, тобто недалеко одне від одного ми бачимо дві «Лікостомо». Можливо для прибульців ці два населені пункти вважалися одним цілим, так як Лікостомо фактично був брамою до Кілії по Дунаю, адже знаходився на островці його дельти, а остання була вище за течією, і, ймовірно, рештки її фортеці наразі похоронені під сучасним містом Кілії, якщо вона не була розібрана місцевими у більш пізні часи. Так чи інакше в історіографії вочевидь точилися певні дискусії про те, ототожнювати Кілію та Лікостомо чи вважати їх окремими містами, і врешті-решт переміг останній варіант¹.

Варто відмітити, що на відміну від згаданих нами таврійських та північно-східних генуезьких колоній на Чорному морі, відповідні на північному заході досить рано вийшли з відомства лігурійців, що знову з можна пояснити поступовим наступом новостворених у XIV ст. Валахського та Молдавського князівств та відповідним відступом Золотої Орди. У другій половині того ж століття в джерелах ще можна знайти імена консулів Монкастро, Лікостомо та Кілії², але на початку XV ст. ніяких згадок вже немає, що, ймовірно, може свідчити про підкорення цих міст місцевими правителям³. Ймовірно, вони не були особливо зацікавлені у співпраці з генуезцями, а тому вирішили обійтися без посередників. До того ж дивно було б не побачити хоч якісь згадки проте ж Монкастро в Уставі 1449 р. До того ж у листі 4 громадян Кафи до Банку св. Георгія (1455 р.), йшла мова про голод у місті, і про те, що сподіватися на поставки зі сторони Монкастро та Лікостомо, так як хліб там був досить

¹ Кузев А., Гюзелев В. (сът.). Български средновековни градове и крепости: Том 1: Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна: Георги Бакалов, 1981. С. 228.

² Бочаров С. Г. Древности Генуэзской Газарии как часть археологии Золотой Орды. С. 14.; Кузев А., Гюзелев В. (сът.). Български средновековни градове и крепости: Том 1: Градове и крепости по Дунав и Черно море. С. 231, 237-238.

³ Там же. 240.

дорогим¹. Навряд чи б генуезькі побратими так поступали зі своїми співгромадянами в Кафі, а тому скоріш за все така цінова політика була справою рук місцевих правителів.

На відміну від Монкастро, укріплення Лікостомо та Кілії не збереглися, і, судячи з новин 2021 року про останню, розкопки ймовірного місця знаходження фортеці, ще так і не розпочалися². Втім на даний момент для моєї теми дослідження вистачить і даних, які ми маємо на разі щодо генуезького Монкастро. В історіографії найбільш прийнятною є теза, що цитадель сучасної Білгород-Дністровської фортеці вже була сформованою на момент 1396 р., про що свідчить її наявність на карті з документу під назвою «Codex Latinus Parisinus 7239»³, який наразі зберігається в Національній бібліотеці Парижу⁴. Хоча на початку нашого тисячоліття була висловлена й інша думка про те, що цитадель Монкастро будували аж до 40-50 рр. XV ст., а почався цей процес з кінця XIV ст.⁵ Якщо я в принципі ще міг би погодитися з тим, що цитадель могла добудовуватися, вдосконалюватися до серед. XV ст., то час початку цього процесу фактично суперечить наявним джерелам, а враховуючи те, що автор своїх не назвав, то згадане твердження так і залишається хобою.

Так чи інакше саме дана цитадель в повній мірі була результатом генуезького оборонного зодчества в чорноморському регіоні, яке все ще наслідувало старі традиції побудови укріплень, які не розраховані на те, щоб витримати постріли з облогової артилерії. На плані фортеці 1770 р.⁶ ми все ще можемо побачити наявність кренеляжу, який є характерним для вже застарілих

¹ Згідно з: *Зевакин Е. С., Пенчко Н. А.* Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. С. 95.

² Спор о существовании Килийской крепости: жители города – против журнала «Экспедиция» (комментарий эксперта). URL: <https://bessarabia.ua/kultura/spor-o-sushhestvovanii-kilijskoj-kreposti-zhiteli-goroda-protiv-zhurnala-ekspediciya-kommentarij-eksperta/>. Дата звернення 21.11.2024.

³ Див дод. мал. 16.

⁴ *Шлапак М.* Белгород-Днестровская крепость: Исследование средневекового оборонного зодчества. Chişinău: ARC, 2001. С. 40.; *Красножон А.* До проблеми заснування середньовічної фортеці Білгород на Дністрі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 18. К., 2009. С. 153.

⁵ *Бруйко И. В., Сапожников И. В.* Белгород-днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв.). С. 443-444.

⁶ Див. дод. мал. 15.

у XV ст. елементів будівництва укріплень (він при влучному залпі артилерії може збільшити вірогідність травмування захисників додатковими обломками), враховуючи розповсюдженість артилерії на той час, хоча на південній куртині, здається, його не має, що може свідчити про те, що вона могла добудовуватися у пізніші періоди, вже під молдавським управлінням. Згідно з таблицею, що в свій час навела нам М. Шлапак, і яка стосується фортеці вже другої половини XVIII ст., яка втім, судячи з усього, не надто сильно змінювалася структурно в часі¹, укріплення мало висоту стін в середньому від 6 до 8 м, а загальна кількість веж дорівнювала 34, із їх середньою висотою 9-11 м при наявності окремих ділянок бастіонів. В той час в оборонній лінії бургу висота стін була близько 10 м, а веж – 17,5. Також можна побачити, що максимальна товщина стін в Монкастро досягала навіть 5 м., а ось для Кафи межа була приблизно в 3 м. Дане порівняння фактично свідчить про доволі низьку пристосованість укріплень Кафи до нової тактики ведення облог, на відміну від того ж Монкастро.

В період молдавського володарювання в Монкастро до 1440 р. добудовуються стіни Військового, а у період між 1476 та 1479 рр. – Цивільного дворів². Тим не менш було доведено, що будівництво двох останніх ліній оборони відбувалося не послідовно, а паралельно, і до того ж зовнішній рів фортеці з 30 метровими вертикальними бортами був виритий завчасно, коли зодчий визначився яку саме площу будуть становити готові укріплення, адже була висока ймовірність того, що викопування такого рову вже поруч із готовими укріпленнями може призвести до їх обвалу³.

Тим не менш, Монкастро, як і Лікостомо з Кілією не утримались під натиском османів, і в 1484 р. були приєднані до їх імперії. Тим не менш показовим вже є те, що нащадки генуезького зодчества в північно-західному

¹ Бруяко И. В., Сапожников И. В. Белгород-днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв.). С. 448.

² Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость: Исследование средневекового оборонного зодчества. С. 46-47.

³ Красножон А. До проблеми заснування середньовічної фортеці Білгород на Дністрі. С. 153.

Причорномор'ї таки змогли протриматися до цього часу, тоді як інші генуезькі поселення зустріли свій кінець вже у 1475 р. В той час як у 1454 р. Кафа в обмін на свою безпеку змушена була сплачувати данину османам, Монкастро в той же час змогло дати відсіч нападникам. Таким чином можна констатувати, що дана фортеця, принаймні у другій половині XV ст. будувалася більше з ухилом на протидію новій тактиці ведення облог із застосуванням артилерії, хоча все-таки в цілому вона все ще залишалася вірною старій традиції оборонного зодчества, і елементів бастионної системи було мінімум, але все ж краще, ніж у Кафі.

Втім варто відмітити, що з мого боку дослідження оборонного ансамблю Монкастро кін XIV-XV ст., все ще потребує більше зусиль, як і залучення для цього іноземної літератури, в особливості Молдовського та Румунського походження.

Висновок

В ході дослідження ми змогли розглянути не тільки найважливіші міста-фортеці Генуезької Газарії, якими були Кафа, Чембало та Солдайя, а й менші опорні пункти, серед яких на схід від Кафи розташовувалися Воспоро, Матрега, Мапа, Ло-Копа і Тана, а на заході – Монкастро, Кілії та Лікостомо. Завдяки розширенню територіальних меж дослідження, а з цим – і хронологічних, ми мали змогу більш ширше, але все ж під тим самим кутом поглянути на проблему розвитку оборонної справи Генуезької Газарії, результати чого ми побачили у 1475 та 1484 рр., коли остаточно зазнали поразки всі генуезькі фортеці Північного Причорномор'я.

Згідно із поставленими у вступі завданнями, я почну підбиття підсумків із основних результатів дослідження оборонної інфраструктури, векторів їх розвитку та те, які геополітичні умови могли на їх вплинути, принаймні на мій погляд їх доволі зручно поєднати разом. Так ми встановили, що для більшості колоній Генуезької Газарії, про укріплення яких нам хоч щось відомо, найпріоритетнішим ворогом залишався той, який був сусідом по суходолу. Так для Кафи та Солдайї це в свою чергу були золотоординці/татари, для Чембало спочатку останні, а починаючи з першої половини XV ст. – феодорити. Щодо менших опорних пунктів, такі як Матрега, Воспоро, Мапа та Ло-Копа, то їх найголовнішими ворогами були черкеси, а точніше варто сказати – для їх населення генуезького походження, так як в Ло-Копі поруч із генуезьким консулом правили черкеські князі, Матрега же, в свою чергу, також доволі часто була залежною від сусідніх черкеських правителів, особливо рахуючи той факт, що містом правила династія генуезько-черкеського походження. Варто також відмітити, що на основі розгляду реконструкції оборонного ансамблю Воспоро та враховуючи схожість однієї з його функцій з Матрегою, під чим мається на увазі контроль за Керченською протокою, навіть за відсутності більш-менш впевнених даних щодо укріплень останньою, було припущено, що дане місто також повинно було бути краще укріплене на

південно-західному напрямку. Так чи інакше гарнізони обох міст ймовірно більше слідкували за тим, хто запливає до Азовського моря, а не навпаки, що, можливо, було спробою монополізувати торгівлю в Тані, не допускаючи туди венеціанські кораблі. Остання поміж згаданих міст була в куди більш напруженій обстановці та намагалась слідкувати за балансом трьох основних сил в місті: їх самих, венеціанців та золотоординців, які неодноразово нападали на італійські квартали. Нажаль, нам наразі невідомо, яким був оборонний ансамбль генуезького кварталу та які він мав сили, втім з огляду на балансування сил, ймовірно, стан оборонних споруд та кількість гарнізону відповідали протилежній венеціанській стороні. До того ж можливо лігурійці також мали до кварталу власну фортецю, про яку згадується у писемних джерелах незадовго до османського вторгнення. Монкастро, Кілія та Лікостомо, ймовірно, спочатку орієнтувалися на захист від Золотої Орди, втім з відходом останньої у 60-х рр. XIV ст. з даної території, їх основною задачею було захистити себе від зазіхань Валахії, Молдови та Угорщини, але тим не менш на початку XV ст. вони почали переходити із рук в руки, аж поки не були захоплені османами у 1484 р.

Доволі характерною рисою більшості згаданих укріплень, хіба що не рахуючи західні поселення, а також Солдайю і частково Чембало – це порівняно слабке укріплення берегової лінії у порівнянні з сухопутною в зазначених вище напрямках. Найбільше цим страждала Кафа, яка будучи повністю відкритою з моря, втім, до середини XV ст. приділяла недостатньо уваги посиленню цього напрямку. І тільки в останні 22 роки свого існування, добудовуючи оборонну лінію бургу в південно-східному домоглася побудувати на ній доволі велику порівняно з аналогічною у цитаделі, кількість веж, щільність яких була на другому місці, поступаючись лише оборонній лінії цитаделі по дорозі на Солхат. Чембало та Солдайя мали змогу довше протистояти османам зокрема завдяки тому, що вони мали значно меншу площу, яку необхідно було обороняти, і до того ж були краще сховані зі

сторони моря, адже перше прикривалося на півдні горою, а на півночі мало невелику бухту, вхід до якої можна було за необхідності перекрити ланцюгами, а друге ж було повністю закрите горою зі сторони моря, а тому атакувати його можна було виключно із суходолу. Саме тому скоріш за все довго тримався під облогою османів столиця Феодоро – Мангуп, враховуючи що завдяки своєму розташуванню їм достатньо було захищати та укріплювати тільки один напрямок.

До речі, обидва міста були воєнізованими, а їх консули мали майже необмежену військово-адміністративну владу, на відміну від кафського, що дозволяло їм на пряму керувати обороною своїх міст. Поки що не було виявлено доказів скорочень жалування гарнізонів згаданих міст, що і не дивно, адже вони позиціонувалися як військова опора Кафи, а тому, як не іронічно, протрималися довше останньої.

Щодо військово-технічної пристосованості Генуезької Газарії до оборони власних володінь, то варто зазначити, що генуезці, часто бажаючи зекономити на напрямках напад з боку яких був малоочікуваним, будували вежі більш простіших форм як от відкриті із внутрішньої сторони фортеці квадратні вежі, і до того ж порівнюючи із зовнішньою оборонною лінією Монкастро, побудованою там вже під час молдовського періоду в існуванні міста, можна помітити, що її східні сусіди куди менше приділяли уваги пристосуванню укріплень до артилерійського вогню. На це безсумнівно вплинула і економічна криза в Генуезькій Газарії, яка поступово нарощувалася починаючи із втрати надійного сполучення із східними ринками через Тану, а потім й із завоюванням Константинополю османами у 1453 р., що ускладнило комунікацію із метрополією, хоча скоріше новим протектором у вигляді Банка св. Георгія. Сама ж Генуя, навіть не рахуючи подій 1453 р. вже нездатна була опікуватися своїми володіннями в Чорному морі, враховуючи що османи впевнено відбирали у італійців проміжні до Генуезької Газарії факторії.

Додатки

Мал. 1. Карта Північного Причорномор'я з населеними пунктами Генуезької Газарії XIII-XV ст.

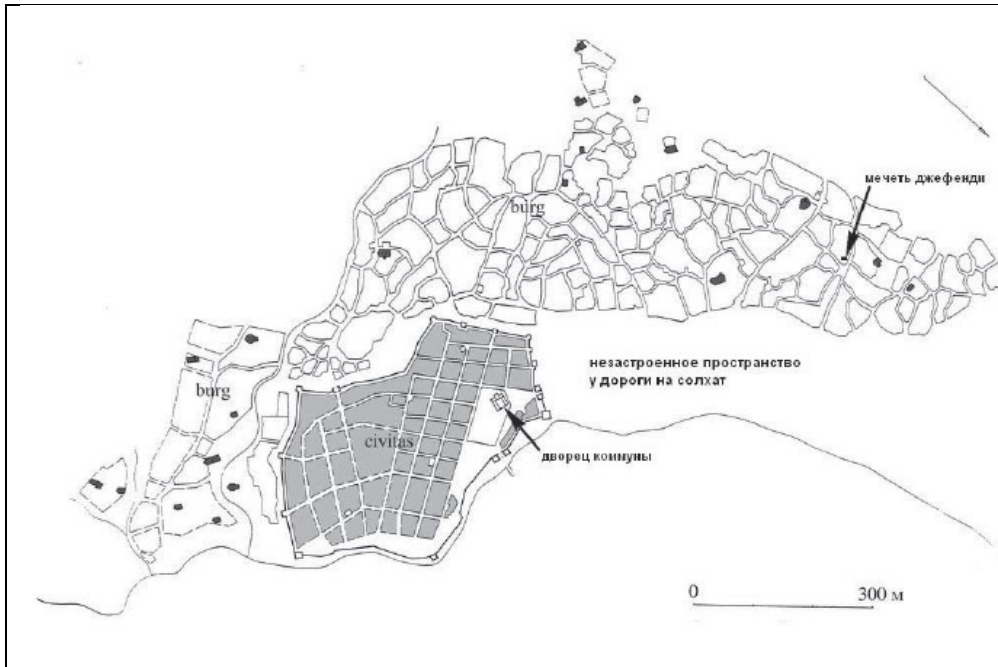
(Згідно з: Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії. С. 742)

Мал. 2. Кримська частина Генуезької Газарії в останній чверті XIV ст.

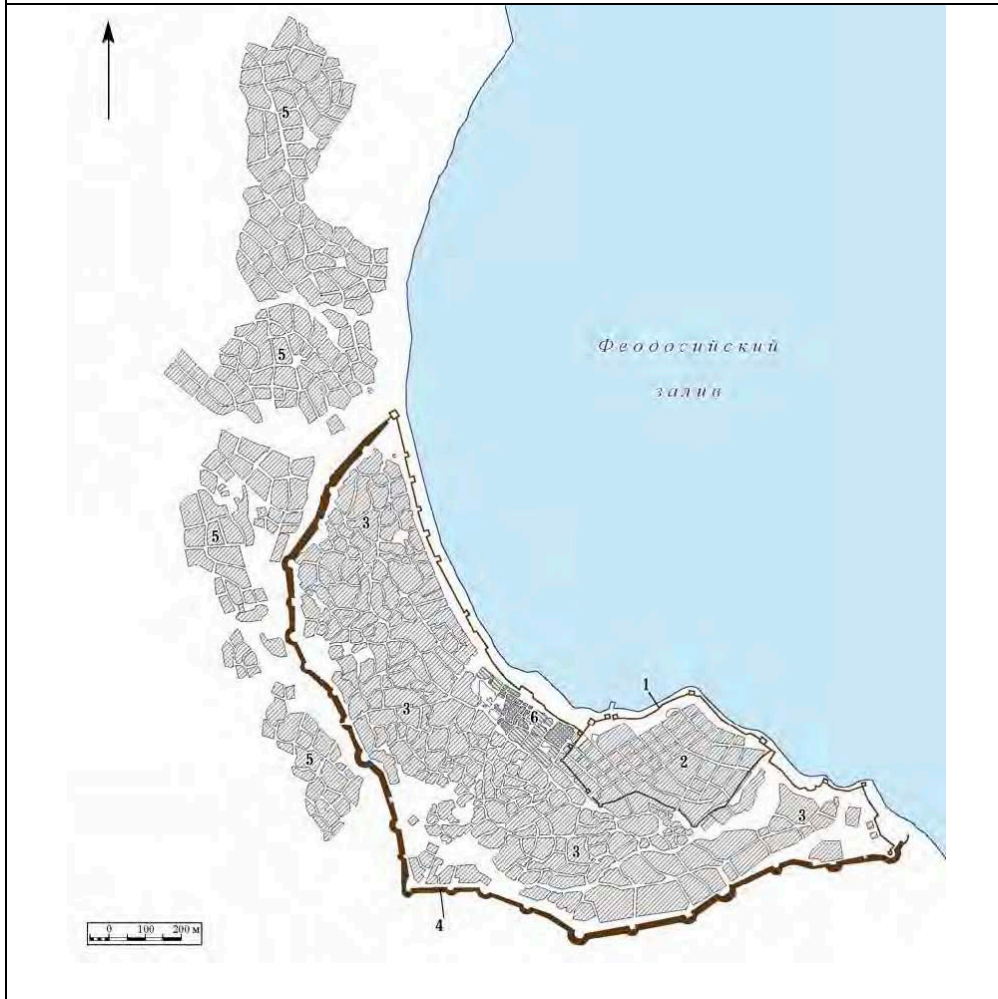
Умов. познач.: а – генуезькі поселення на території Тарханкутського півострова; б – консульство Чембало; с – володіння Генуї на південному березі Криму; d – консульство Солдайя; е – кампанія Кафи; f – консульство Воспоро.

(Згідно з: Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії. С. 743)

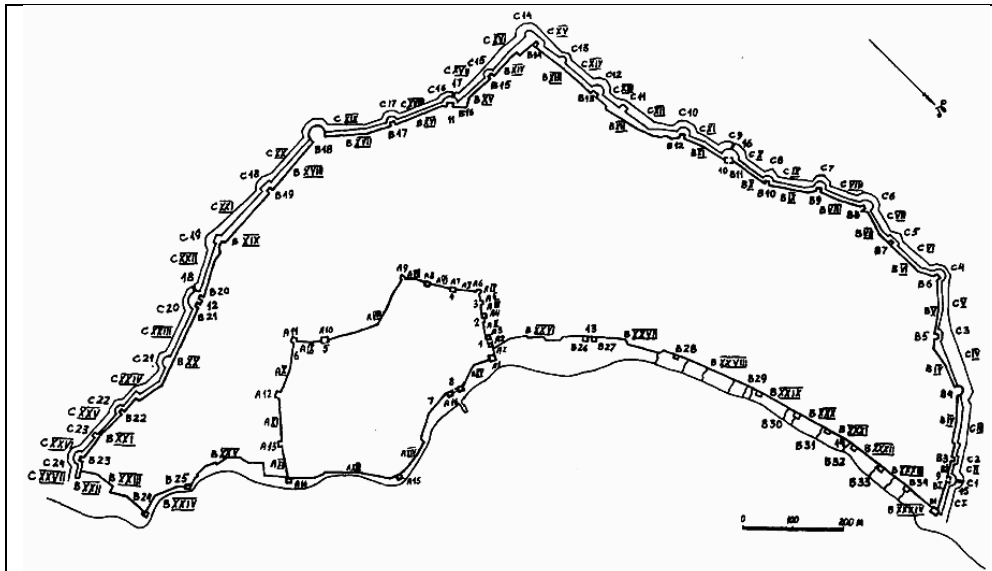
Мал. 3. Кафа з середини XIV ст.

(Згідно з: Бочаров С. Г. Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа. С. 175.)

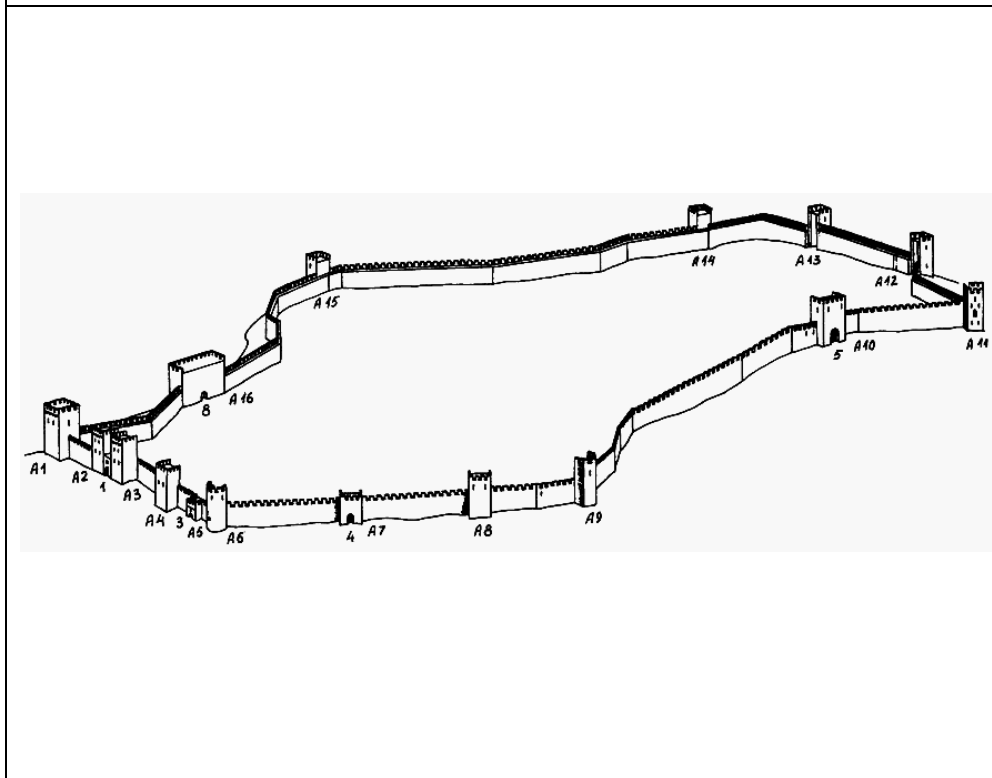
Мал. 4. План Кафи у XV ст.

(Згідно з: Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Генуэзской Газаріі. Рис. 3. С. 744)

Мал. 5. Фортифікаційні укріплення Кафи XV ст.

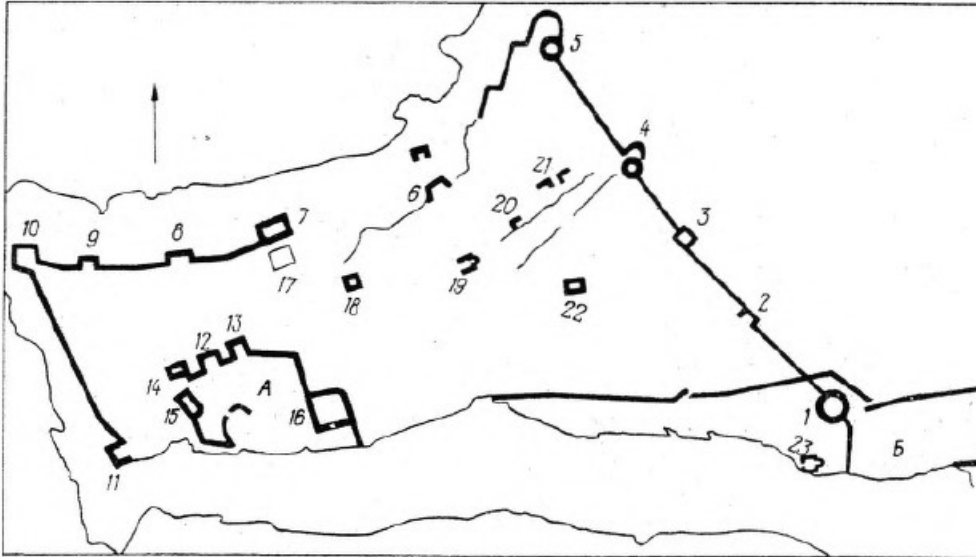
(Згідно з: Бочаров С. Г.
 Fortifikationsbauten
 Kafas (Ende des 13.– zweite
 Hälfte des 15. Jh.). URL:
[http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa
 _pic.htm](http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa_pic.htm) ; Дата звернення:
 27.10.2022)

Мал. 6. Цитадель Кафи.
 Реконструкція (цифри без «А»
 – ворота; все інше – бапти)

(Згідно з: Бочаров С. Г.
 Fortifikationsbauten
 Kafas (Ende des 13.– zweite
 Hälfte des 15. Jh.). URL:
[http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa
 _pic.htm](http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa_pic.htm) ; Дата звернення:
 27.10.2022)

Мал. 7. План Чембало XIV-XV ст.

Умов. познач.: А – замок св. Миколи; Б – замок св. Георгія; 1-18 – руїни оборонних стін та веж; 19, 23 – руїни храмів; 17, 18, 20-22 – залишки житлових та господарських будівель.

(Згідно з: *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. Рис. 6. С. 26)

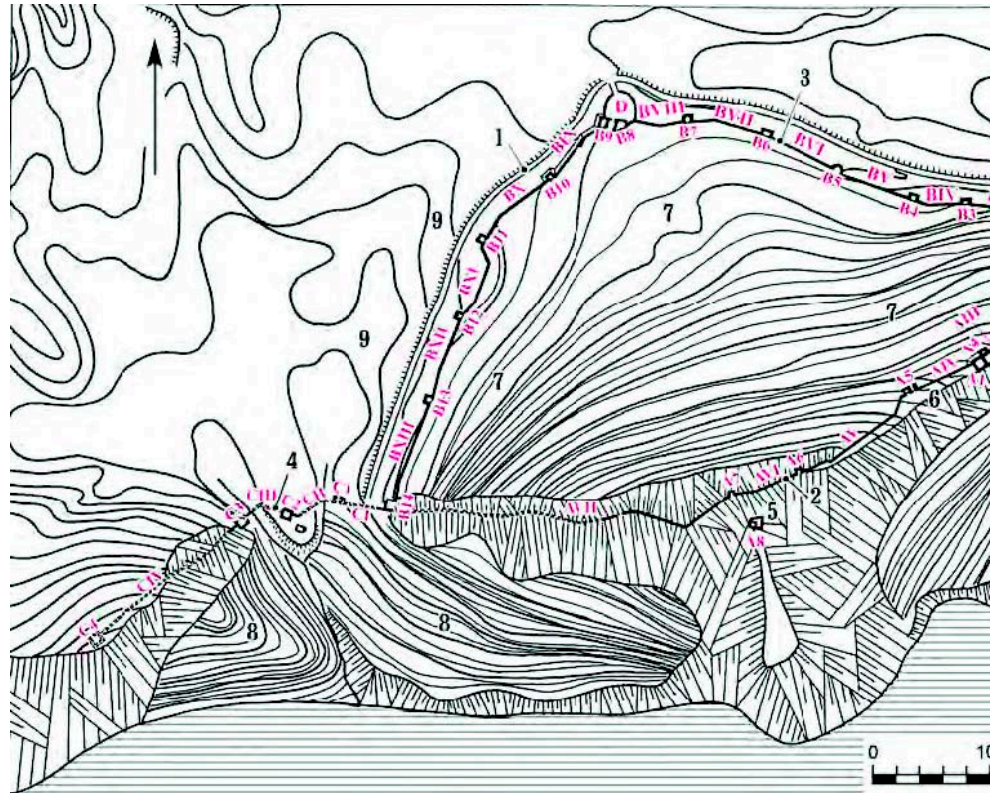
[автор даної роботи зробив помилку в умов. познач., переплутавши замки – тут вказаний вірний варіант]

Мал. 8. Цитадель та зовнішня оборонна лінія Солдайї. Вид з північного-заходу

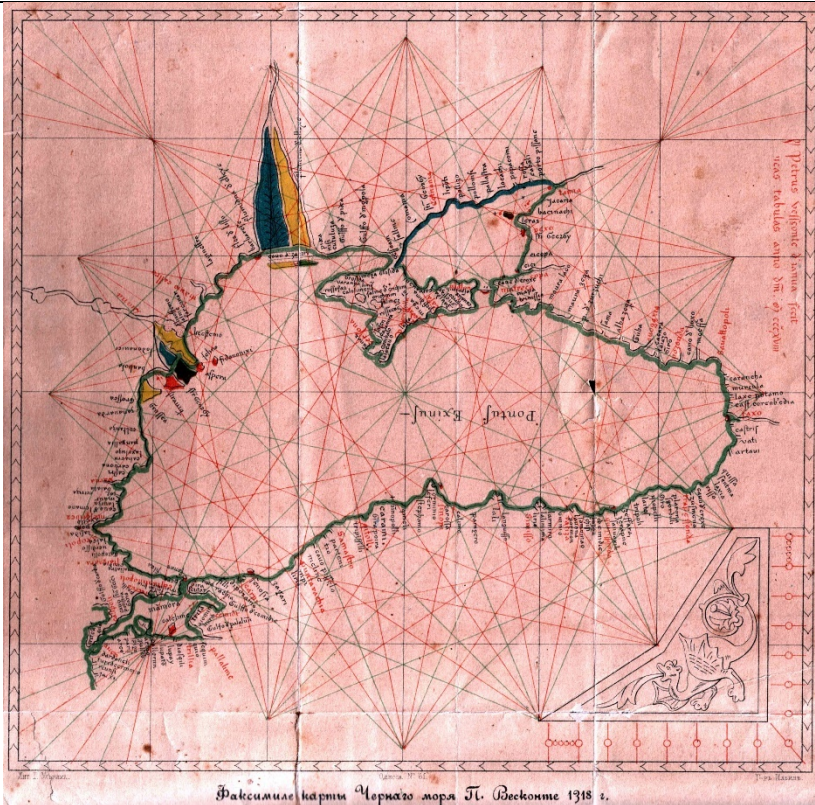
(Згідно з: *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарії. Рис. 9. С. 750)

Мал. 9. План Солдайї в 1365-1475 рр.

Умов. познач.: 1 – можлива лінія земляних укріплень; 2 – фортечна стіна цитаделі; 3 – кріпосна стіна зовнішньої оборонної лінії; 4 – фортечна стіна портового району; 5 – вежа Св. Іллі; 6 – забудовані території всередині цитаделі; 7 – територія міської забудови, захищена фортечними стінами; 8 – територія портового району; 9 – територія неукріпленого міського передмістя

(Згідно з: Бочаров С. Г. Историческая география крымских территорий Гenuэзской Газарії. Рис. 8. С. 749)

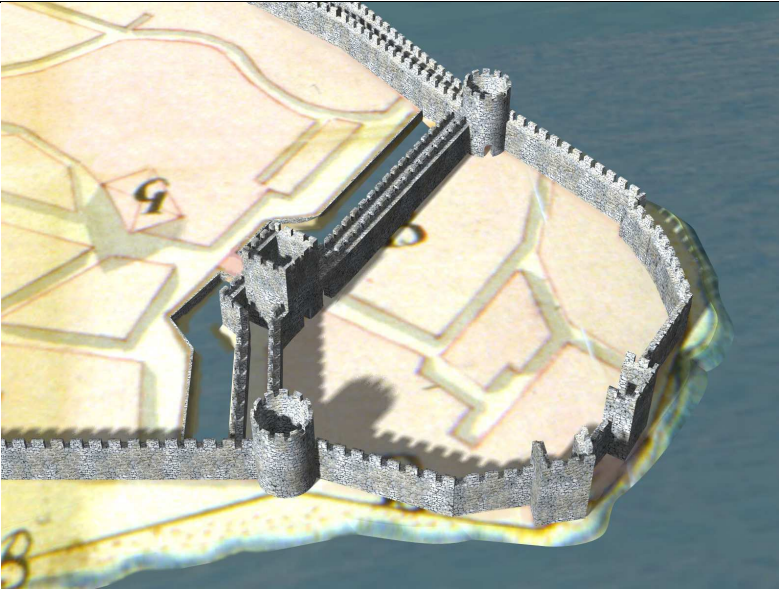
Факсимиле картии Чорнаго моря П. Веконте 1318 г.

Мал. 10. *Портолан Пьетро Веконте 1318 р.*

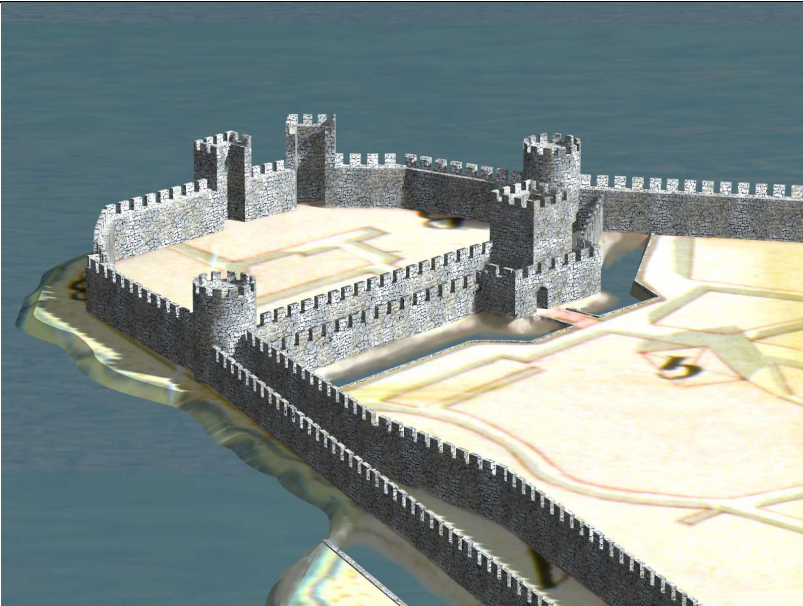

Мал. 11. *Воспоро. Загальний макет*

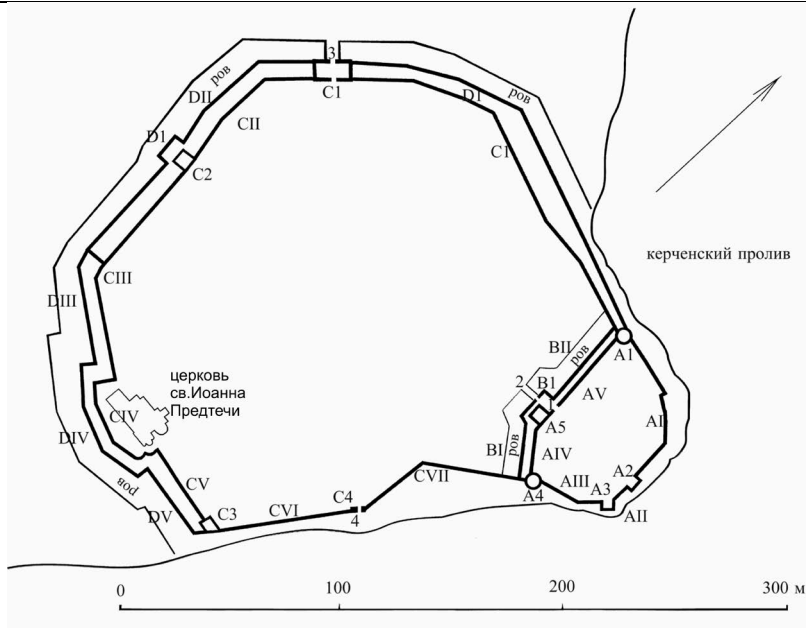
(Згідно з: Бочаров С. Г.
Фортификационные сооружения
Воспоро в XIV-XV вв. С. 134)

Мал. 12-13. Цитадель Воспоро
з середини та зовні

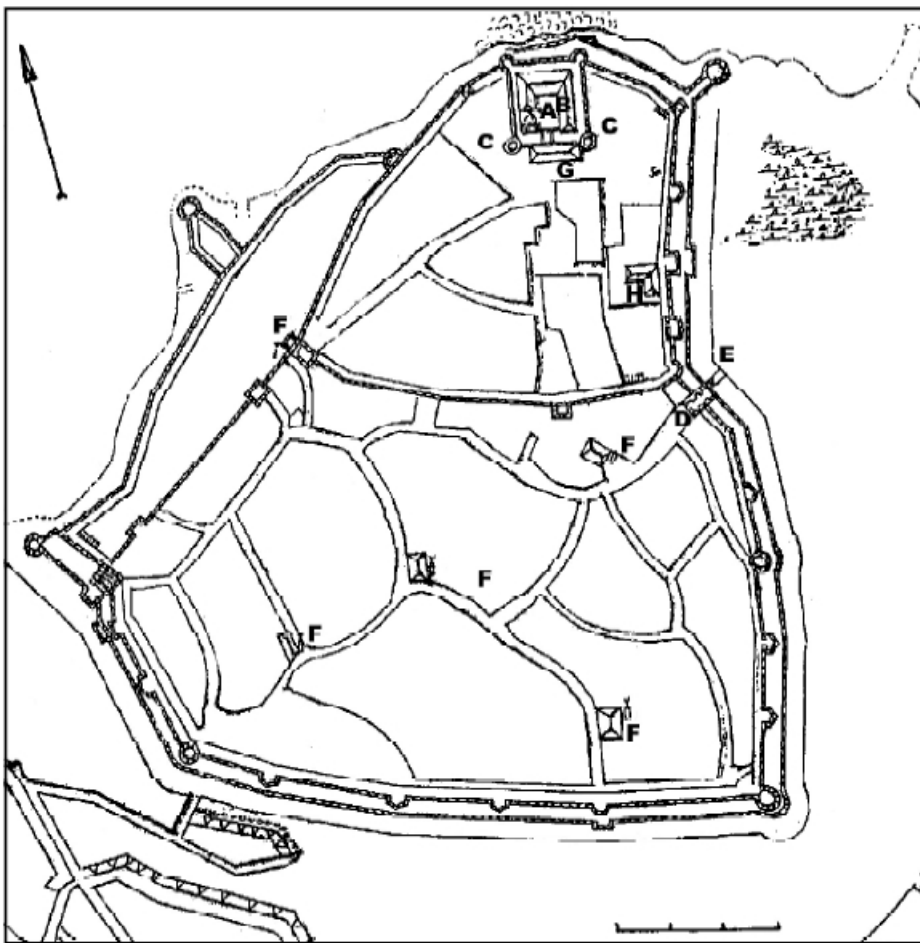

(Згідно з: Бочаров С. Г.
Фортификационные сооружения
Воспоро в XIV-XV вв. С. 132)

Мал. 14. План Воспоро

(Згідно з: Бочаров С. Г.
 Фортификационные сооружения
 Воспоро в XIV-XV вв. С. 129)

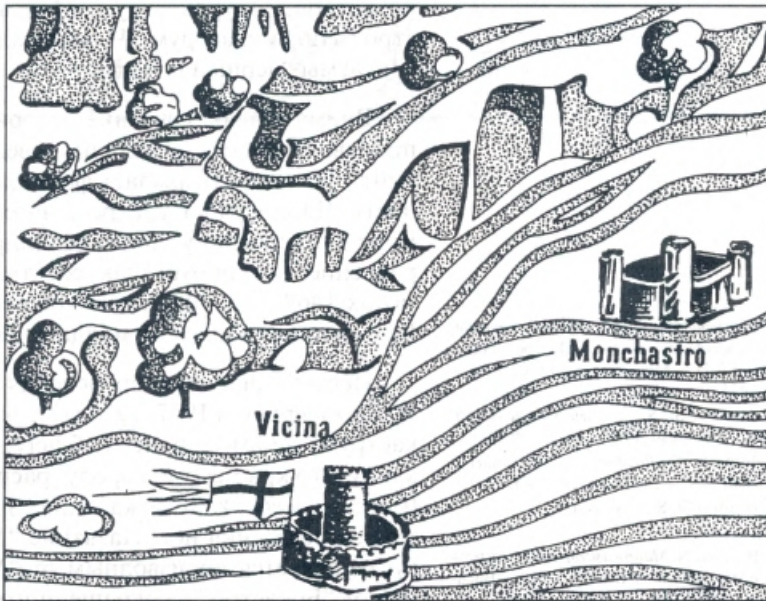
Мал. 15. План крепости
 Аккерман или Белгород,
 лежащей вблизи Аравии по
 реке Днестру, с показанием
 введенной на оной атаки
 российскими императорскими
 войсками, сделанной от
 Первой армии detachmentом
 под командою г-на бригадира
 и кавалера Игельстрема» 1770

2.

Умовні позначення

(А – Замок; В – магазейны со
 всяким артиллерийским и
 фортификационным припасом и
 инструментом; С – башни, в
 которых порох содержится; D –
 ворота; E – выходы; F – мечети; G –
 пашинский дом)

(Згідно з: *Бруяко И. В., Сапожников И. В.* Белгород-днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв.). С. 447)

Мал. 16. *Codex Latinus Parisinus 7239*

(Згідно з: *Шлапак М.* Белгород-Днестровская крепость: Исследование средневекового оборонного зодчества. С. 18)

Год	Название объекта
1342,1381	Башня Клементя VI (Turris Clementis) ⁵¹⁾
1375,1381,1386,1449	Башня Криско (Turris Crisco) ⁵²⁾
1381	Ворота Криско (Porta Crisco) ⁵³⁾
1375,1449	Башня Станталис (Turris Stantalis) ⁵⁴⁾
1381	Башня Бизаньо (Turris Bisagno) ⁵⁵⁾
1386	Ворота Бизаньо (Porta Bisagno) ⁵⁶⁾
1381	Башня Св.Антония (Turris Sancti Antonii) ⁵⁷⁾
1381	Ворота Св.Антония (Porta Sancti Antonii) ⁵⁸⁾
1381,1386	Башня Стагнунум (Turris Stagnonum) ⁵⁹⁾
1381	Ворота Стагнунум (Porta Stagnonum) ⁶⁰⁾
1381	Башня Св.Марии (Turris Sancte Mariae) ⁶¹⁾
1381,1386	Ворота Св.Николая (Porta Sancti Nicolai) ⁶²⁾
1381,1386	Ворота Горги (Porta Gorgi, Gorchi) ⁶³⁾
1381	Ворота Св.Андрея (Porta Sancti Andrei) ⁶⁴⁾
1381	Ворота армянские ⁶⁵⁾

Таблиця 1. Оборонні споруди цитаделі Кафи, справжні назви яких збереглися до сьогодні (в колонці «Год» указані роки, коли ці назви були згадані в писемних чи епіграфічних джерелах)

(Згідно з: Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.). Второй период (1316–1382 гг.). URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20; Дата звернення: 22.11.2024)

Год	Наименование объекта
1383	Башня Св.Феодора (Turris Sancti Theodori) ⁹³⁾
1384	Башня Св.Георгия (Turris Sancti Georgii) ⁹⁴⁾
1384	Башня Св.Фомы (Turris Sancti Thomae) ⁹⁵⁾
1381 1386	Башня Св.Апостолов ⁹⁶⁾
1386	Ворота Св.Апостолов ⁹⁷⁾
1386	Башня Вонитика (Turris Voniticha) ⁹⁸⁾
1386	Ворота Вонитика (Porta Voniticha) ⁹⁹⁾
1389 1449	Башня Кайадорская (Turris Caiadoris) ¹⁰⁰⁾
1389 1449	Ворота Кайадорские (Porta Caiadoris) ¹⁰¹⁾
1449	Ворота предместья (Porta Antiburgorum) ¹⁰²⁾
1449	Башня Св.Константина (Turris Sancti Constantini) ¹⁰³⁾

Таблиця 2. Іменні оборонні споруди другої лінії оборони

(Згідно з: Бочаров С. Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII – вторая половина XV вв.). Второй период (1316–1382 гг.). URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20; Дата звернення: 22.11.2024.

№	Озброєння відправлене до Каффи (1316)	
	Вид	Кількість (шт.)
1	Довгі списи	50
2	Щити зі шкіряною оббивкою	100
3	Дротики	50
4	Арбалети	72
5	Кроки	72
6	Колчани	72
7	Арбалетні болти	20-25 тис.
8	Шлеми	100
9	Коллари	100
10	Панцирі	100

Таблиця 3

(Згідно з: Фрагменти из «Книги Газарии» («Liber Gazarie»). Генуя, 1313–1316 годы. С. 791)

Возможная дата строительства цитадели	последние десятилетия XIV в., но не позднее 1395 г.
Возможная дата строительства внешнего пояса каменных укреплений	конец XIV в. – 1479 г.
Общая площадь:	≈ 9,0 га
– комендантского двора	≈ 0,1 га
– гарнизонного двора	≈ 2,5 га
– гражданского двора	≈ 5,0 га
– портового двора	≈ 1,5 га
Длина стен	≈ 2000 м
Толщина стен	0,8-5,0 м
Средняя высота стен	6-8 м
Число башен и бастионов	34
Средняя высота башен и бастионов	9-11 м
Количество ворот	6
Количество потерн	7
Крепостной ров:	
– ширина	≈ 14 м
– глубина	≈ 20 м
Численность гарнизона	≈ 1700 человек
Количество мостов	2
Тип крепости:	
– цитадель	“кастеллум” восточно-византийского образца
– внешний пояс каменных укреплений	крепость константинопольского типа

Таблиця 4. Основні дані про оборонний ансамбль Монкастро

(Згідно з: Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость: Исследование средневекового оборонного зодчества. С. 196)

Список використаної літератури

1. *Айбабина Е. А.* Некоторые заметки о каменной резьбе Каффы // Херсонесский сборник. Севастополь: Ахтиар, 1999. № 10. С. 277-287.
2. Акты Джованни de Labauno 1410-1412 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариюв, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя, 2018. С. 366-459.
3. Акты Джованни Бальби 1402-1403 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариюв, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя. 2018. С. 331-345.
4. Акты, составленные в Каффе нотариюм Бартоломео de Paverio в 1394-1395 гг. // Карпов С. П. (ред.) Акты генуэзских нотариюв, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV-XV вв. М.: Алетейя. 2018. С. 276-303.
5. Анонимное письмо из Хиоса о взятии Кафы и о дальнейших действиях турецкого флота в Черном море (пер. с итал. на рус.) // Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // ИТУАК. Симферополь, 1911. № 45. С. 14-15.
6. Археологической экспедиции Чембало 15 лет / Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. Харьков: ООО НТМТ, 2015. С. 150-162.
7. *Баранов И. А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Федоров-Давыдов Г. А. (отв. редактор). Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989. С. 46-62.
8. *Бочаров С. Г.* Археология Генуэзской Газарии XIII-XV вв. Определение термина // Научные ведомости БГУ. Белгород, 2018. Т. 45. № 1. С. 35-49.

9. *Бочаров С. Г.* Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII-вторая половина XV вв.). Причерноморье в средние века, 1998. Вип. 3. URL: http://annales.info/blacksea/kafa/kaffa.htm#_ftn20.
10. *Брун Ф. К.* Путешествие турецкого туриста вдоль по Восточному берегу Черного моря // ЗООИД. Одесса, 1875. № 9. С. 161-188.
11. *Брун Ф. К.* Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа // ЗООИД. Одесса, 1853. № 3. С. 433-465.
12. *Волков М.* Сборник Венециано-Генуэзских грамот (1342-1491 г.) // ЗООИД. Одесса, 1860. № 4. С. 183-236.
13. Генуэзский меч, найденный в Крыму // ЗООИД. Одесса, 1844. № 1. С. 624.
14. *Гулевич В. П.* Османское завоевание Каффы (1475 г.), Килии и Белгорода (1484 г.) в "Хронике турок" испанского историка Антонио Эррера де Тордесильяс // Золотоордынское обозрение. Казань, 2019. Т. 7. № 3. С. 568-592.
15. Дело братьев Гуаско // Крепость в Судак / Секиринский С. А., Волобуев О. В., Когонашвили К. К. 2-е изд. Симферополь: Таврия, 1983. 112 с.
16. *Джанов А. В.* Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. Казань, 2020. Т. 8. № 4. С. 675-713.
17. Договір Візантійської імперії з Генуезькою республікою (1261 р.) // Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків, 2017. С. 140-142.
18. *Дьячков С. В.* «Арсенал» метательных снарядов генуэзской крепости Чембало в Крыму // Российская археология. 2008. № 2. С. 54-61.
19. *Дьячков С. В.* Башня № 8 консульского замка генуэзской крепости Чембало // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V

- Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.).
Харьков: НМЦ МД, 2004. С. 89-90.
20. *Дьячков С. В.* Ещё одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2015. Том 13. С. 350-356.
21. *Дьячков С. В.* Консульский замок генуэзской крепости Чембало XIV-XV вв. (по материалам археологических раскопок 1999-2008 гг.) // *Генуэзская Газария и Золотая Орда. Том 2 / под ред.: С. Г. Бочаров, А. Г. Ситдигов.* Кишинэу: Stratum Plus; Казань: Б. и., 2019. С. 771-790.
22. *Дьячков С. В.* Новые данные об использовании арбалетов гарнизоном генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции (Харьков, 30–31 октября 2014 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2014. С. 65.
23. *Дьячков С. В.* Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2008. Т. 7. С. 241-246.
24. *Дьячков С. В.* Новый объект на карте генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2012. С. 86-87.
25. *Дьячков С. В.* О камнях «пращевиках» из раскопок генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28–29 октября 2010 г.).* Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 85-86.
26. *Дьячков С. В.* О метательном оружии гарнизона генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2011. Том. 10. С. 206-226.
27. *Дьячков С. В.* О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV–XV вв. // *Laurea III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти*

- профессора Владимира Ивановича Кадеева. Харьков: ООО НТМТ, 2019. С. 12-17.
28. *Дьячков С. В.* Площадка для метательной машины генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2008. С. 84-85.
29. *Евдокимов В. Н.* Серебряные монеты генуэзской Каффы. Канада: Евдокимов В. Н. 2005. 213 с.
30. *Еманов А. Г.* Солдайский рельеф Св. Георгия // Древнее Причерноморье. Одесса, 2006. Вип. 7. С. 67-76.
31. Заметки XII-XV века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее, приписанный на греческом Синаксаре // ЗООИД. Одесса, 1863. № 5. С. 595-629.
32. *Иванов А. В.* Этапы развития и некоторые черты топографии Балаклавы // ХС. Севастополь: Ахтиар, 1997. № 8. С. 46-53.
33. Из летописи Рукнедина Бейбарса // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб. 1884. С. 82-123.
34. Из энциклопедии Эннувейри // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб. 1884. С. 128-171.
35. *Иоанн де Галонифонтибус.* Сведения о народах Кавказа (1404 г.) (из сочинения "Книга познания мира"). Баку: Элм, 1980. 25 с.
36. *Колли Л. П.* Об одном барельефе Феодосийского музея // ИТУАК. Симферополь, 1903. № 35. С. 1-9.
37. *Кузь А. И.* Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV-XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2010. Том 9. С. 69-84.

38. *Кузь А. И.* Середньовічні трибули в Криму (з історії загороджувального озброєння) // Древнее Причерноморье. Одесса, 2011. Вип. 9. С. 234-240.
39. *Кузь А. И.* Сарбатани на озброєнні гарнізонів фортець генуезької Газарії у XV ст. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2013. Том 12. С. 251-259.
40. *Кузь А. И.* Статут Кафи 1290 р. як джерело по ранній історії генуезьких торговельних колоній в Криму // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.
41. *Латышев В. В.* Эпиграфические новости из Южной России. Находки 1912 г. // ИИАК. СПб, 1913. № 47. С. 104-116.
42. *Майко В. В., Джанов А. В.* Археологические памятники Судакского региона республики Крым. Симферополь, 2015. 448 с.
43. *Майко О. В.* Дерев'яні машикулі генуезької фортеці в Судакі // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків, 2014. Том 17. С. 1-7.
44. *Мурзакевич Н. Н.* Генуэзские консулы города Кафы // ЗООИД. Одесса, 1853. № 3. С. 552-555.
45. Описание Крыма (Tarlariae descriptio) Мартына Броневского // ЗООИД. 1867. Т. 6. С. 333-367.
46. *Панарет М.* О великих Комнинах (Трапезундская хроника) / пер. и коммент. С. П. Карпова, Р. М. Шукурова. СПб.: Алетейя, 2019. 200 с.
47. *Погодин М.* Феодосия и Судак // ЗООИД. Одесса, 1872. № 8. С. 301-307.
48. *Поло М.* Книга Марко Поло. М.: Государственное издательство географической литературы, 1955. 376 с.
49. *Репников Н. И.* Разведки и раскопки на южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 году (с 27 рис.) // ИИАК. СПб, 1909. № 30. С. 99-126.
50. *Ретовский О. Ф.* Генуэзская плита, найденная в Феодосии в 1890 г. // ИТУАК. Симферополь, 1891. № 13. С. 75-76

51. *Ретовский О. Ф.* Генуэзские надписи, найденные в г. Феодосии в 1894 г. // ЗООИД. Одесса, 1896. № 19. Ч.1. С. 14-26.
52. *Руи Гонсалес де Клавихо.* Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403- 1406). М.: Наука, 1990. 211 с.
53. *Стевен А.* Генуэзская плита из Феодосии, принадлежащая музею архивной комиссии // ИТУАК. Симферополь, 1889. № 8. С. 88-89.
54. *Стевен А.* Дела архива Таврического Губернского Правления, относящихся до разыскания, описания и сохранения памятников старины в пределах Таврической губернии // ИТУАК. Симферополь, 1891. № 13. С. 33-54.
55. *Столяренко Е. Н.* Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2011. Том. 10. С. 353-358.
56. *Столяренко Е. Н.* Об организации водоснабжения и канализации консульского замка и припортового района крепости Чембало XIV-XV вв. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции (Харьков, 28-29 октября 2010 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 91
57. *Тафур П.* Странствия и путешествия / Перевод, предисловие и комментарии Л. К. Масиеля Санчеса. М.: Индрик, 2006. 296 с.
58. Устав для Генуэзских колоний в Черном море изданный в Генуе 1449 г. в последний день Февраля // ЗООИД. Одесса, 1863. № 5. С. 632-837.
59. Фрагменты из "Книги Газарии" ("Liber Gazarie"). Генуя, 1313-1316 годы // Хаутала Р. В землях "Северной Тартарии": Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313-1341). 2019. С. 765-798.
60. Фрагменты из "Книги описания земель и торговых мер" ("Libro di divisamenti di paesi e di misure di mercatantie") или "Торговой практики" ("La Pratica della Mercatura") Франческо Балдуччи Пеголотти // Хаутала

- Р. В землях "Северной Тартарии": Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313-1341). 2019. С. 864-897.
61. *Фронджуло М. А.* Раскопки в Судак // Феодальная Таврика. К., 1974. С. 139-150.
62. *Хаутала Р., Гулевич В. П.* Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки // Золотоордынское обозрение. Казань, 2018. Т. 6. № 4. С. 829-854.
63. *Челеби Э.* Книга путешествия. Крым и сопредельные области. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Историко-археологический благотворительный фонд "Наследие тысячелетий". Симферополь: Доля, 2008. 274 с.
64. *Шмит Ф. И.* Три генуэзских рельефа из Кафы (Феодосии) // ИИАК. Пг., 1917. № 63. С. 22-30.
65. *Юргевич В. Н.* Генуэзская надпись, найденная в Феодосии в 1883 году // ЗООИД. Одесса, 1888. № 14. С. 24-26.
66. *Юргевич В. Н.* Генуэзские надписи в Крыму // ЗООИД. Одесса, 1863. № 5. С. 157-178.
67. *Юргевич В. Н.* Две генуэзские надписи из Балаклавы // ЗООИД. Одесса, 1879. № 11. С. 319-320.
68. *Юргевич В. Н.* Новые надписи Генуэзские // ЗООИД. Одесса, 1868. № 7. С. 274-281.
69. *Юргевич В. Н.* Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протонотария папского с донесением в 1475 году, что Кафа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю Венгерскому // ЗООИД. Одесса, 1894. № 17. Ч. 4. С. 1-2.
70. *Brătianu G. I.* Actes des notaires Génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290). Bucarest: Cultura Nationala, 1927. 375 p.

71. Continuazione della cronaca di Jacopo da Varagine, dal MCCXCVII al MCCCXXXII / publ. per cura di V. Promis // ASLSP, 1874. T. 10. P. 495-511.
72. *Desimoni C.* Nuovi studi sull'Atlante Luxoro pel socio Cornelio Desimoni. Agosto MDCCCLXVIII // Atti della Società Ligure di Storia Patria. 1867. № 5. P. 169-172.
73. *Dyachkov S.* The 15th Century Brigandine of a Crossbowman from the Genoese Fortress of Cembalo // *Acta Militaria Mediaevalia*. VII. Krakow; Rzeszow; Sanok, 2011. P. 175-190.
74. *Dyachkov S.* Trebuchet in the Defensive System of the Genoese Fortress of Cembalo (14th–15th Centuries) // Военни експедиции, въоружение и снаряжение (Античност и Средновековие). Международна конференция. Варна – 14-16.05.2009. / *Acta Musei Varnensis X-2*. Варна: Издателство «ОНГЪЛ», 2018. С. 253–270.
75. *Giustiniani A.* Castigatissimi annali con la loia copiosa tovola della Ecclesia et Illustrissime Republica di Genova, ... Genova, 1537. 282 p.
76. Massaria Caffae 1374. URL: <http://hist.msu.ru/departments/8823/projects/MC1374/2700/>.
77. Massaria Caffae 1381. URL: <http://hist.msu.ru/departments/8823/projects/MC1381/>.
78. Massaria Caffae 1424. URL: <http://hist.msu.ru/departments/8823/projects/MC1424/>.
79. *Sambuceto di L.* Régestes et actes // Balard M. Gênes et l'outre-mer. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289-1290. Paris: Mouton & Co., 1973. Volume 1. P. 67-392.
80. *Vigna A.* Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo Parte prima // Atti della Società Ligure di Storia Patria. 1871. № 7 (1). 901 pp.

81. Unio inter Venetos et Iauuenses. In causa Caffae. A. d. 1344, die 18 m. Junij
// Thomas G. M. Diplomatarium veneto-Levantinum sive acta et Diplomata
res venetas, graecas... Venetiis: Sumptibus Societatis, 1880. P. 279-285.
82. *Адаксина С. Б., Мыц В. Л.* Формирование малых городов Генуэзской
Газарии (на примере фактории в Чембало 1345-1475 гг.) // Таврические
студии. Серия: Исторические науки. Симферополь, 2015. № 7. С. 12-18.
83. *Алексеевко Н. А.* Взаимоотношения Крыма с Северо-Западным
Причерноморьем в XV в. по нумизматическим данным: молдавские
монеты на территории генуэзской крепости Чембало // Древнее
Причерноморье. Одесса, 2008. Вип. 8. С. 9-16.
84. Археологической экспедиции Чембало 15 лет / Алексеевко Н. А.,
Гинькут Н. В., Дьячков С. В., Столяренко Е. Н. // Laurea I. Античный мир
и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича
Кадеева. Материалы. Харьков: ООО НТМТ, 2015. С. 150-162.
85. *Бадян В. В., Чиперис А. М.* Торговля Каффы в XIII - XV вв. // Феодалная
Таврика: Материалы по истории и археологии Крыма. К., 1974. С. 174-
189.
86. *Балар М.* Генуэзцы и Золотая Орда // Золотая Орда в мировой истории.
Коллективная монография. Казань, 2016. С. 598-608.
87. *Балар М.* К истории генуэзских поселений в средневековом
Средиземноморье // Скржинская Е. Ч. Судакская крепость. История -
археология – эпиграфика. Сборник работ и материалов. К.-Судак-СПб:
Академперидика, 2006. С. 109-136.
88. *Белявская Ю. В.* Генуэзская экспансия в Крыму во второй половине XIV
– начале XV вв. // Реализация компетентностного подхода в системе
профессионального образования педагога: Сборник материалов VII
Всероссийской научно-практической конференции. Евпатория: ООО
Издательство Типография Ариал, 2020. С. 550-554.

89. *Бертье-Делагард А. Л.* Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // ИТУАК. Симферополь, 1920. № 57. С. 1-135.
90. *Бочаров С. Г.* Древности Генуэзской Газарии как часть археологии Золотой Орды // Труды IV Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии «Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований» Кн. 2 / Отв. ред. Б.В. Базаров, Н.Н. Крадин. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2019. С. 13-18.
91. *Бочаров С. Г.* Заметки путешественников XIV–XV веков о городе Каффа // Археология Поволжья. Казань, 2015. № 4 (14). С. 172-188.
92. *Бочаров С. Г.* Историческая география крымских территорий Генуэзской Газарии (1275-1475 гг.) // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Казань-Кишенев, 2019. Т. 2. С. 741-770.
93. *Бочаров С. Г.* Фортификационные сооружения генуэзского Воспоро // Причерноморье в средние века. СПб: Алетейя, 2015 г. № 9. С. 126-145.
94. *Брун Ф. К.* Восточный берег Черного моря по древним периплам и по компасовым картам // ЗООИД. Одесса, 1875. № 9. С. 410-428.
95. *Брун Ф. К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 1. Одесса, 1879. 285 с.
96. *Брун Ф. К.* Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 2. Одесса, 1880. 408 с.
97. *Брумяко И. В., Сапожников И. В.* Белгород-днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства (основные этапы истории конца XIV - начала XIX вв.) // Stratum plus. 2000. №5. С. 443-451.
98. *Волков М.* О соперничестве Венеции с Генуею // ЗООИД. Одесса, 1860. № 4. С. 151-182.
99. *Волков М.* Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456) // ЗООИД. Одесса, 1872. № 8. С. 109-144.

100. *Галенко О.* Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура) // Україна в минулому. Київ-Львів, 1996. № 8. С. 176-191.
101. *Галенко О.* Тудун // Східний світ. 1998. № 1-2. С. 183-204.
102. *Гаркави А. Я.* По вопросу о иудейских древностях, найденных Фирковичем в Крыму / ЖМНП. СПб, 1877. Ч. СХСІІ. С. 98-120.
103. *Гейд В.* Колонии на северном побережье Черного моря (извлечение из сочинения «История торговли в Средние века» – перевод Колли Л. П.) // ИТУАК. Симферополь, 1915. № 52. С. 68-185.
104. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; Ред. О. М. Парфенюк. Харків: Точка, 2017. 260 с.
105. *Герцен А. Г.* Рассказ о городе Феодоро. Топографические и археологические реалии в поэме иеромонаха Матвея // АДСВ. 2001. Вып. 32. С. 257-283.
106. *Герцен А. Г., Науменко В. Е.* К истории цитадели Мангупа // АДСВ. 2006. Вып. 37. С. 384-432.
107. *Господаренко О. В.* Італійська колонізація Північного Причорномор'я у XIII-XIV ст. // Чорноморський літопис. Миколаїв, 2011. Вип. 4. С. 52-58.
108. *Григора Н.* История ромеев. *Rwmaïñ istoría*/ Пер. с греч. Р. В. Яшунского. СПб.: Квадривиум, 2014. Т. 2. 496 с.
109. *Гулевич В. П.* От Ордынского улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш Марджани АН РТ, 2018. 492 с.
110. *Гулевич В. П.* Северное Причерноморье в 1400-1442 гг. и возникновение Крымского ханства // Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 1. С. 110-146.
111. *Данилова Э. В.* Каффа в начале второй половины XV в. // Феодалная Таврика. К., 1974. С. 189-214.

112. *Джанов А. В.* Казалии Солдайи и Готии по данным книг массарии Каффы // История и археология Крыма. 2017. № 5. С. 286-340.
113. *Джанов А. В.* Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов // Золотоордынское обозрение. 2020. Т. 8. № 4. С. 675-713.
114. *Ди Козмо Н.* Татары и торговцы на черноморской границе в XIII и XIV веках: совпадение интересов и конфликты // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 578-598.
115. *Домановский А. Н.* Клинок мусульманского полумесяца над куполом православной Софии: последняя битва Византии 29 мая 1453 г. // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Харьков: Майдан, 2017. Вып. 5. С. 219-242.
116. Древние Еврейские кодексы и другие памятники // ЗООИД. Одесса. 1844. Т. 1. С. 640-649.
117. *Дьячков С. В.* Археологические исследования генуэзской крепости Чембало в 2000-2005 гг. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2005. Том 6. С. 212-227.
118. *Дьячков С. В.* Башня № 8 консульского замка генуэзской крепости Чембало // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4–6 ноября 2004 г.). Харьков: НМЦ МД, 2004. С. 89-90.
119. *Дьячков С. В.* Ещё одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV-XV вв.) // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2015. Том 13. С. 350-356.
120. *Дьячков С. В.* Завоевание Крыма турками-османами в 1475 г.: геополитические последствия (материалы курса лекций) // Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 квітня 2015

- року. / за ред. І. А. Бикової, Л. М. Ямпольської. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. С. 137-143.
121. *Дьячков С. В.* Новые метательные снаряды и детали камнемета из раскопок Чембало // *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник.* Харків, 2008. Т. 7. С. 241-246.
122. *Дьячков С. В.* Фактория Чембало в системе генуэзских владений в Крыму XIV-XV вв. // *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции.* Харьков: ООО НТМТ, 2018. С. 84-87.
123. *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв. М.: Наука, 1985. 245 с.
124. *Еманов А. Г.* К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма // *АДСВ.* 1982. Т. 19. С. 62-68.
125. *Еманов А. Г.* Кафа как талассополия: генезис гражданской «морской идентичности» позднесредневекового города // *Известия Уральского федерального университета. Сер. 2: Гуманитарные науки.* Тюмень, 2023. Т. 25 (3). С. 92-111.
126. *Еманов А. Г.* Между полярной звездой и полуденным солнцем: Кафа в мировой торговле XIII-XV веков. СПб: Алетейя, 2018. 368 с.
127. *Еманов А. Г.* Небесный Иерусалим или Вавилон: выбор судьбы средневековой Кафы/Феодосии. СПб: Алетейя, 2022. 734 с.
128. *Еманов А. Г.* Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. Тюмень, 1995. 227 с.
129. *Загоревський С. О.* Італійські колонії на Північному Причорномор'ї XIII-XV віків // *Сугдейський збірник.* К. 2021. Вип. 3-4. С. 467-539.
130. *Зевакин Е. С., Пенчко Н. А.* Очерки по истории генуэзских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV в. // *Исторические записки.* М., 1938. № 3. С. 72-129.

131. *Иевлева О. Т., Соина Н. С.* Венецианская Тана в Средние века // Инженерный вестник Дона. Сетевое издание. 2019, № 9. С. 1-13.
132. *Иналджик Х.* Крым под властью османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов // Золотоордынское обозрение. Казань, 2013. № 1. С. 147-163.
133. *Карпов С. П.* Генуэзские и венецианские фактории в Крыму // История Крыма: в 2 т. /отв. ред. А. В. Юрасов. М.: Кучково поле, 2019. Т. 1. 600 с.
134. *Карпов С. П.* История Таны (Азова) в XIII-XV вв. В 2 томах. Том 1: Тана в XIII-XIV вв. СПб.: Алетейя, 2021. 378 с.
135. *Карпов С. П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII—XV вв.: проблемы торговли. М.: Изд-во МГУ, 1990. 336 с.
136. *Карпов С. П.* Когда и как возникла Тана? (О происхождении итальянской фактории на византийской окраине) // ВВ. 1997. Т. 57. С. 5-18.
137. *Карпов С. П.* Латинская Романия. СПб: Алетейя, 2000. 256 с.
138. *Катюшин Е. А.* Феодосия. Каффа. Кефе: Исторический очерк. Феодосия: Коктебель, 1998. 159 с.
139. *Кеппен П. И.* Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. 2016. 424 с.
140. *Кеппен П. И.* О древностях южного берега Крыма и гор Таврических. СПб, 1837. 409 с.
141. *Ковалевский М. М.* К ранней истории Азова. Венецианская и генуэзская колонии в Танае в XIV веке. Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. М., 1903. Т. 2. С. 109-174.
142. *Колли Л. П.* Кафа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475) // ИТУАК. Симферополь, 1912. № 47. С. 75-112.

143. *Колли Л. П.* Падение Каффы. Последние годы генуэзских поселений в Крыму (1466-1475 гг.) // ИТУАК. Симферополь, 1918. № 54. С. 129-171.
144. *Колли Л. П.* Падение Каффы. Последние месяцы генуэзской Каффы (1474-1475 гг.) // ИТУАК. Симферополь, 1918. № 55. С. 145-174.
145. *Колли Л. П.* Хаджи-Гирей хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке // ИТУАК. Симферополь, 1913. № 50. С. 99-139.
146. *Колли Л. П.* Христофоро Ди-Негро, последний консул Солдаи // ИТУАК. Симферополь, 1905. № 38. С. 1-29.
147. *Красножон А.* До проблеми заснування середньовічної фортеці Білгород на Дністрі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 18. К., 2009. С. 153-170.
148. Крепость в Судаке / Секиринский С. А., Волобуев О. В., Когонашвили К. К. 2-е изд. Симферополь: Таврия, 1983. 112 с.
149. *Крисаченко В.* Історія Криму. Кримське ханство. К., 2000. 336 с.
150. *Кузев А., Гюзелев В. (сът.).* Български средновековни градове и крепости: Том 1: Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна: Георги Бакалов, 1981. 439 с.
151. *Кузь А. И.* Итальянская торговля оружием в Северном Причерноморье в XIV-XVI вв. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальд. СПб., 2010. С. 154-157.
152. *Кузь А. И.* О внутренней структуре генуэзских гарнизонов Крыма в первой половине XV в. // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции. Харьков: ООО НТМТ, 2010. С. 87.
153. *Кузь А. И.* Військова нагородна справа у генуезькій Газарії // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции. Харьков: ООО НТМТ, 2014. С. 66-67.

154. *Кузь А. І.* Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова // Питання історії України: зб. наукових праць. Чернівці: Технодрук, 2009. Т. 12. С. 221-227.
155. *Кузь А. І.* Італійські найманці на службі в Тані (1431–1433 рр.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. Харьков: ООО НТМТ, 2008. С. 85-86.
156. *Кузь А. І.* Рання генуезька колонізація у Північному Причорномор'ї і початок формування військової організації Газарії (друга половина XII-XIII ст.) // Питання історії України. Зб. наукових праць. Чернівці: ЧНУ, 2016. Т. 18. С. 34-39.
157. *Кузь А. І.* Статут Кафи 1290 р. як джерело по ранній історії генуезьких торгівельних колоній в Криму // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2011. № 2 (4). С. 14-19.
158. *Куник А. А.* Тохтамыш и Фиркович: по поводу спора о двух искаженных еврейских надписях и двух вымышленных летоисчислениях // ЗИАН. СПб, 1876. Т. 27. С. 1-64.
159. *Лиман С. І.* История генуезских владений в Крыму в творчестве Филиппа Карловича Бруна (1804–1880) // Стародавнє Причорномор'я. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 299-306.
160. *Лиман С. І.* История генуезских владений в Крыму в трудах медиевистов Украины (30-первая половина 80-х гг. XIX в.) // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 2009. Т. 8. С. 194-206.
161. *Лиман С. І.* Средневековые генуезские поселения в Крыму в творчестве В. Н. Юргевича (1819 - 1898) // Древнее Причерноморье. Одесса, 2006. Вип. 7. С. 124-129.
162. *Майко В. В.* Фортификационные сооружения Сугдеи первой половины XIII в. // Боспорские исследования. 2016. Вип. 33. С. 301-318.

163. *Мурзакевич Н. Н.* История генуэзских поселений в Крыму. Одесса. 1837. 90 с.
164. *Мурзакевич Н. Н.* О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных // ЗООИД. Одесса, 1872. Т. 8. С. 363-403.
165. *Мыц В. Л.* Война 1433-1441 гг. между Кафзой и Феодоро // АДСВ. Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2000. Вып. 31. С. 330-359.
166. *Мыц В. Л.* Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 528 с.
167. *Мыц В. Л.* Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооружённый конфликт между Кафзой и Феодоро в 1422-1423 гг. // ХС. Севастополь, 2005. Вып. 14. С. 257-268.
168. *Мыц В. Л.* Укрепления Таврики X - XV вв. К.: Наукова думка, 1991. 164 с.
169. *Остапенко Р. А.* Генуэзские фактории в Восточном Причерноморье и Крыму как центры католической миссии среди Зихов // *Метаморфозы истории.* 2017. № 10. С. 181-205.
170. *Пилипчук Я. В.* Крим у політиці Джучидів (кінець XIII – третя чверть XV ст.) // *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії.* К.: Інститут історії України, 2014. С. 40-62.
171. *Пилипчук Я. В.* Хан Джанибек и князь Любаргас-Дмитрий // *Золотоордынское обозрение.* Казань, 2013. № 2. С. 73-100.
172. *Пономарёв А. Л.* Крымское ханство и консулат Каффы в 1466 г. (870/871 г.х.): Власть и деньги // *Причерноморье в Средние века.* М., 2015. Вып. 9. С. 44-108.
173. *Пономарёв А. Л.* Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги Массарии – казначейства за 1381-1382 гг. 8 раздел: Численность населения города – результат. URL: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000186/st012.shtml>.

174. *Пономарёв А. Л.* Путеводитель по рукописи массарии Каффы 1374 г. *Liber massariae Caffae tempore regiminis egregii viri domini Iuliani de Castro consulis Caffae MCCCLXXIV nunc indicatus et a pluribus mendis purgatus* // Причерноморье в Средние века. СПб., 2005. Вып. 6. С. 43-138.
175. *Пономарёв А. Л.* Численность купечества и объём торговли генуэзской колонии в Пере в 1281 г. (по данным картулярия Габриэле де Предано) // XVIII Международный конгресс византистов. Резюме сообщений. М., 1991. С. 913-914.
176. *Почекаев Р. Ю.* Расцвет Улуса Джучи: правление Узбека и Джанибека // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 244-264.
177. Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана // ИТОИАЭ. Казань. 1906. Том 21, Вып. 5. 336 с.
178. *Руев В. Л.* Османская огнестрельная артиллерия 1475 г. на Мангупе: историко-археологический обзор // Материалы с археологии, истории и этнографии Таврики. 2010. Вып. 16. С. 296-327.
179. *Сапожников И. В.* Маврокастрон – Монкастро – Богаз-Конман: морской порт и замок в устье Днестровского лимана // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 3 (19). Т. 1. С. 5-13.
180. *Саргсян Т. Э. (сост.)* Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.). Симферополь: Сонат, 2010. 312 с.
181. *Сеитвелиева Н. Ю.* Об этноконфессиональном аспекте генуэзской колонизации Северного Причерноморья // Ученые записки Крымского федерального университета им. В. И. Вернадского. Серия Исторические науки. 2015. Том 1 (67), № 2. С. 89-97.
182. *Секиринский С. А., Секиринский Д. С.* Феодалные владения генуэзцев в Восточном Крыму во 2-й половине XV века // Федоров-Давыдов Г. А. (отв. редактор) Северное Причерноморье и Поволжье во

- взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989. С. 9-16.
183. *Скржинская Е. Ч.* Генуэзцы в Константинополе в XIV в. // ВВ. 1947. С. 215-234.
184. *Скржинская Е. Ч.* Русь, Италия и Византия в Средневековье. СПб: Алетейя, 2000. 288 с.
185. *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. СПб, 1887. 772 с.
186. *Сорочан С. Б.* Ромейское царство. Харьков: Майдан, 2018. Ч. 1. 720 с.
187. *Стефаніка Н. М.* Вітчизняна історіографія XIX ст. генуезької колонізації Північного Причорномор'я // ПНПУ імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2018. С. 58-62.
188. *Столяренко Е. Н.* О врачебной практике в генуэзских колониях Крыма (XIV–XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9-10 ноября 2012 г.). Харьков: ООО НТМТ, 2012. С. 90.
189. *Столяренко Е. Н.* О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2012. Том. 11. С. 87-96.
190. *Талах В. Н.* Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 года в историческом контексте // Золотоордынское обозрение. Казань, 2021. Т. 9. № 1. С. 108-148.
191. *Тупаков В. А.* Консульство Чембало во второй половине XV века: административное управление // Херсонесский сборник. Севастополь: Ахтиар, 1999. № 10. С. 330-334.
192. *Трепавлов В.* Образование Улуса Джучи // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. Казань, 2016. С. 137-147.
193. *Тунманн Й.* Крымское ханство. Симферополь, 1936. 116 с.

194. Узлов Ю. А. К вопросу об итальянской колонизации Северного Причерноморья (XIII–XV) // Sciences of Europe. Praha, 2017. № 11-5 (11). С. 34-37.
195. Фелицын Е. Д. Некоторые сведения о средневековых генуэзских поселениях в Крыму и Кубанской области. 1899. С. 1-29. URL: <http://crimea-guidedtours.ru/?p=2435>.
196. Хвальков Є. Генуезькі та венеційські колонії Причорномор'я і Приазов'я в політиці та міжнародних відносинах (1400–1475) // Київські історичні студії: науковий журнал. К.: 2019. № 2 (9). С. 52-66.
197. Чиперис А. М. Борьба народов юго-восточного Крыма против агрессии султанской Турции в 50-70-х гг. 15 в. УЗ Туркменского университета, 1960, Т. 17. С. 131-155.
198. Чиперис А. М. Внутреннее положение и классовая борьба в Кафе в 50-70-х гг. 15 в. УЗ Туркменского университета, 1961, Т. 21, с. 245-266.
199. Чиперис А. М. К истории Чембальского восстания. УЗ Туркменского университета, 1961, Т. 19. С. 291-307.
200. Чхаидзе В. Н. Матрега – Генуэзский город XIV-XV вв. на Таманском полуострове // Исторические, культурные, межнациональные, религиозные и политические связи Крыма со Средиземноморским регионом и странами Востока: Материалы III Международной научной конференции. Севастополь, 2019. Т. 1. С. 290-293.
201. Шаруда А. А. Итальянская колонизация Северного Причерноморья // Инновационная наука. 2021. Вип. 5. С. 82-85.
202. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость: Исследование средневекового оборонного зодчества. Chişinău: ARC, 2001. 237 с.
203. Эрнст Н. Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой (к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества) // ИТОИАЭ. Симферополь, 1927. № 1. С. 167-181.

204. *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым: очерки истории и истории материальной культуры. М.-Л., 1964. 230 с.
205. *Balard M.* Genoese Naval Forces in the Mediterranean during the Fifteenth and Sixteenth Centuries // War at sea in the Middle Ages and the Renaissance / edited by John B. Hattendorf and Richard W. Unger. Woodbridge, 2003. P. 137-150.
206. *Balard M.* La Romanie Genoise (XII e - début du XV e siècle). Genova, 1978. Fasc. I. 494 p.
207. *Brătianu G. I.* Recherches sur le Commerce Génois dans le Mer Noire au XIIIe Siècle. Paris: Paul Gauthier, 1929. 359 p.
208. *Canale M. G.* Della Crimea e dei suoi dominatori dalle sue origini fino al trattato di Parigi. Genova, 1856. Vol. 1-3.
209. *Dotson J.* Venice, Genoa and Control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // War at sea in the Middle Ages and the Renaissance / edited by John B. Hattendorf and Richard W. Unger. Woodbridge, 2003. P. 119-135.
210. *Folieta U.* Genuensium historiae // Thesaurus antiquitatum et historisrum Italiae, mari Ligustico et Alpibus vicinae. T. I. P. I. Lugduni Batavorum: Pentrus Vander. 1704. Lib. I-XII. P. 215-744.
211. *Ghrimetsi M.* Բանաստեղծութիւններ. URL: <https://www.digilib.am/book/258/263/4963/Բանաստեղծութիւններ>.
212. *Giustiniani A.* Annali della repubblica di Genova di Monsignor Giustiniani. Presso il libraio Canepa, 1856. Vol. 2. 590 p.

Список умовних скорочень

ASLSP – Atti della Società Ligure di Storia Patria

АДСВ – Античная древность и средние века

БГУ – Белорусский государственный университет

ВВ – Византийский временник

ЗООИД – Записки Одесского Общества Истории и Древностей

РГВИА – Российский государственный военно-исторический архив

ИИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии

ИТОИАЭ – Известия Таврического Общества Истории, Археологии и
Этнографии

ИТУАК – Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии

ХС – Херсонесский сборник

Резюме

Спиридончук Б. О. Обороздатність Генуезької Газарії у XIII - XIV ст.

У дослідженні був здійснений комплексний аналіз оборонної справи міст Генуезької Газарії, який виявив нові причини їх неспроможності чинити опір Османській імперії у 1475 р. Основними факторами стали стратегічні помилки, зокрема акцент на захист від загроз із суходолу при нехтуванні укріпленням морських рубежів. Економія на будівництві укріплень призводила до використання застарілих конструкцій, а адаптація до змін у тактиці ведення облогою із застосуваннями артилерії, була мінімальною. Втім, північно-західні міста, як-от Монкастро, виявилися більш пристосованими до нових викликів, ймовірно, через вплив на нього Молдавського князівства. Результати дослідження дозволяють глибше осягнути причини занепаду обороноздатності Генуезької Газарії та окреслюють перспективи подальших наукових розвідок.

Resume

Spyrydonchuk B. The defense capability of Genoese Gazaria in the XIII - XIV centuries

The study carried out a comprehensive analysis of the defense of the cities of Genoese Gazaria, which revealed new reasons for their inability to resist the Ottoman Empire in 1475. The main factors were strategic errors, in particular, the emphasis on protection from land threats while neglecting the fortification of the sea borders. Economy in the construction of fortifications led to the use of outdated structures, and adaptation to changes in siege tactics with the use of artillery was minimal. However, northwestern cities, such as Moncastro, turned out to be more adapted to new challenges, probably due to the influence of the Moldavian principality on it. The results of the study allow us to understand more deeply the reasons for the decline in the defense capabilities of Genoese Gazaria and outline the prospects for further scientific exploration.